

SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN

Erdő Péter

AZ ÍJÁSZOK ÉS A HAJÍTÓGÉP-KEZELŐK
BÜNTETÉSE

Terintetes Nagy 97

személyi szabályainak 32. és a leg szót:
újra újran választott tag, a külső kivétel
szabályába tartozó dolgozat felolvasását,
személyes megnevezés esetén beüld
legkelebb egy év alatt széklet foglalt; külsőben meg-
széltára megnevezésűen."

Lehetetlen esetek, melyekben kivált vidéken la-
gátolhatatlan a határidőt megtartani: de hallgat-
elűen a szabály meg nem tartatását, amelyet
mint összes szabályzatunkat szőlőseink tekintetén
kivételre emelne figyelemre lenni a T. Akadémia
székvégleten.

Indoklásba hozatik tehát, hogy egyelőre az
1861. ig választott székfoglalás által meg nem emel-
tek ^{rendes} tagok nevei a kivételről kitöröltesse, az 1861-
és 1865-ig választottak a szabályokra emeltesse, jö-
vőre pedig a titokzatos hivatal oda utasítsa, hogy
evidenciában tartás végett az újban választottakat,
míg széklet nem foglaltak, a sorozatba fel ne vegye."

853
1865

Jan. 26. 1865.
Zollner Mór
Lugany Béla
Hollán Ernő

Kemény László
Königsberg László
Jóshörmey
r. tag Jolly János utaz
Gyengy Antal

Erdő Péter

AZ ÍJÁSZOK ÉS A HAJÍTÓGÉP-KEZELŐK BÜNTETÉSE

Adalékok a kánonjogi szövegmagyarázat és esetmegoldás történetéhez

SZÉKFOGLALÓK
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN

A 2007. május 7-én megválasztott
akadémikusok székfoglalói

Erdő Péter

AZ ÍJÁSZOK ÉS A HAJÍTÓGÉP-
KEZELŐK BÜNTETÉSE

Adalékok a kánonjogi szövegmagyarázat
és esetmegoldás történetéhez

Magyar Tudományos Akadémia • 2014

Az előadás elhangzott 2007. november 29-én

Sorozatszerkesztő: Bertók Krisztina

Olvasószerkesztő: Laczkó Krisztina

Borító és tipográfia: Auri Grafika

ISSN 1419-8959

ISBN 978-963-508-719-8

© Erdő Péter

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Kiadásért felel: Pálinkás József, az MTA elnöke
Felelős szerkesztő: Kindert Judit
Nyomdai munkálatok: Kódex Könyvgyártó Kft.

I. A PROBLÉMA

A jogtudomány és a jogalkalmazás alapvető kérdése a „*Quid iuris?*”, vagyis annak vizsgálata, hogy egy új tényállás vagy egy adott eset milyen jogszabálynak felel meg, és így milyen jogi minősítést kíván. Az egyetemesség és az egyediség, valamint a régi jogszabályok és az új helyzetek közötti feszültség feloldásának, illetve a konkrét esetek valamilyen normarendszer szerinti értékelésének a történelem során különböző technikái alakultak ki.

A kánonjog a kezdet kezdetétől szakrális szokásrend, illetve viselkedési szabályrendszer volt, amelynek első összefoglalásai a pseudoapostoli rendtartások. Ezek a szabálygyűjtemények, amelyek főként az első négy keresztény évszázadot jellemezték, szerves egységben tartalmaznak olyan elemeket, amelyeket ma egyrészt joginak vagy fegyelminek, másrészt erkölcsinek, hittaninak vagy liturgikusnak minősítünk.¹ A 4. századtól kezdve a keresztény Egyház fegyelmi életében új jogszabálytípusok válnak egyre inkább meghatározóvá. Ilyenek az egyházfegyelmi hagyományt tanúsító és új helyzetekre alkalmazó püspöki levelek, a zsinati kánonok, majd – főként a 4. század végétől – a pápai ügylevelek, a dekretálisok.² Ezek a szabályok már egyértelműbben a külső, társadalmi viselkedésre vonatkoznak, világosabb és rendezettebb módon kötődnek egy egyházi törvényhozó szerv működéséhez. Így a racionalizált római

¹ Vö. pl. ERDŐ P.: *Az egyházjog teológiája intézménytörténeti megközelítésben*. Budapest, 1995, 15–17.

² Vö. pl. ERDŐ P.: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme (az első négy században)* (Ókeresztény írók 5.). Budapest, 1983, 21–32.

jog oldaláról nézve is egyre inkább jogi jellegűeknek tekinthetők.³ Ugyanakkor a törvényhozói tekintély a kánonjogban a későbbi századok során is szakrális típusú marad. Ezt fejezi ki az isteni jog elismerése, a püspökök apostolutódi hivatalának elfogadása, de például a zsinatok isteni ihletettségének (inspirációjának) eszméje⁴ is. A 11–12. század fordulóján, az érett „reformpápaság” korában a zsinati törvényhozásban is egyre inkább meghatározóvá válik a pápa szerepe.⁵

A középkori egyházjog fejlődésének jelentős eseménye a skolasztikus dialektika hatásának érvényesülése a forrásszövegek magyarázatában és alkalmazásában. A virágzó középkort a 12. század átfogó szellemi reneszánsza⁶ vezeti be. A teológia, de a római jog és a kánonjog területén is hasonló módszerek terjednek el. Az egyetemi oktatásban a *lectiók* során a tárgynak megfelelő alapvető forrásszöveget (a Bibliát, illetve a római vagy a kánoni jog elfogadott gyűjteményeit) olvassák fel, és fejtik ki exegetikus stílusban. A forrásszöveget, vagyis az *auctoritast* a tanárok véleményét tartalmazó fejtegetések (*magistralia*) kísérik. Az elemzendő szövegrészt tartalmilag rövidebb szakaszokra tagolják (*divisio*). Ezután részletesen bemutatják a szakaszok, illetve mondatok tartalmát és a korábbi szerzők értelmezéseit. Ekkor kerül sor a szavak különböző jelentéseinek, a tényállások különböző változatainak az elkülönítésére (*distinctio*) és a részben ezen alapul magyarázatokra is. A szövegelemzés után kérdéseket vetnek fel és válaszolnak meg (*dubia*). Ennek nyomán részint a magyarázat belső tartalmi elemeként, részint azonban önálló műfajként is megjelenik a *quaestio*. Az *auctoritasszöveget* lezáró kérdés az igazság keresésének és olykor a norma

³ Vö. pl. SIEBEN, H. J.: *Studien zur Gestalt und Überlieferung der Konzilien*. (Konzilengeschichte, Hrsg. W. Brandmüller, Reihe B: Untersuchungen), Paderborn–München–Wien–Zürich, 2005, 17–34.

⁴ I. m. 31–33.

⁵ Vö. pl. GRESSER, G.: *Die Synoden und Konzilien in der Zeit des Reformpapsttums in Deutschland und Italien von Leo IX. bis Calixt II. 1049–1123*. (Konzilengeschichte, Hrsg. W. Brandmüller, Reihe A: Darstellungen), Paderborn–München–Wien–Zürich, 2006, 540–543.

⁶ Vö. pl. CHENU, M. D.: *La Teologia nel Medio Evo. La Teologia nel sec. XII* (Teologia 10) (ford. franciából). Milano, 1972, 15–20.

alkalmazásának is fontos területe. A kérdésre a *conclusio* vagy *solutio* adja meg a választ.⁷

Ennek a módszertani átalakulásnak egyik jelentős korai képviselője *Petrus Abaelardus*, aki *Sic et non* című munkájában éppen egyházjogi szövegeken mutatja be módszerének használatát.⁸ A korabeli szemléletnek megfelelően nem tekinti a tudóst és a magyarázót a tekintéllyel rendelkező szöveg urának. A spekuláció fontos, de másodlagos szerepet játszik az *auctoritas* egyértelmű jelentésével szemben. Ezért magyarázati módszerként ajánlja a szavak különböző jelentéseinek az azonosítását. Meg kell vizsgálni, hogy az adott szövegek nem tévesen viselik-e valamilyen tekintélyes kibocsátó nevét, illetve nem romlott-e meg maga a szöveg, mondjuk a másolások során. Figyelembe kell venni, hogy később az adott normát azonos vagy magasabb tekintély nem igazította-e ki. Végül tisztázni kell, hogy egy adott szabály általános vagy részleges parancsot tartalmaz-e, illetve valamilyen általános szabály alól felmentést ad-e egyedi esetben. Figyelembe kell venni az előírások kibocsátásának idejét és a felmentések megadásának az okát is. Ha pedig mindezek ellenére nyilvánvaló ellentét marad fenn a normaszövegek között, akkor össze kell hasonlítani a szövegek kibocsátójának tekintélyét, és azt a normát kell követni, amelynek kibocsátója régebbi vagy nagyobb tekintélyű. Ez utóbbi – tévesen *Sevillai Szent Izidornak* tulajdonított – elvet *Abaelardus* már ismertként veszi át.⁹

⁷ Vö. LEINSE, U. G.: *Askolasztikus teológia története* (ford. németből). Budapest, 2007, 45–46; ERDŐ P.: *Geschichte der Wissenschaft vom kanonischen Recht. Eine Einführung* (Kirchenrechtliche Bibliothek 4), Berlin, 2006, 66–68; 83–85.

⁸ Vö. DE LIBERA, A. – MOISICH, B.: *Dialektik*, in *Lexikon des Mittelalters*. Hrsg. R. H. Bautier et alii, I–IX, München–Zürich, 1980–1998 (München, 2003; a továbbiakban LMA), III, 944–946; PETER ABAELARD: *Sic et Non. A Critical Edition*, ed. B. Boyer – R. Mc Keon, Chicago–London, 1976–1977. Korábbi kiadása PL 178, 1330–1610.

⁹ PL 178, 1339–1346. Az idézett alapelv forrása 9. századi szöveg; vö. PLÖCHL, W. M.: *Geschichte des Kirchenrechts* I–V, Wien–München, 1960–1970, II, 467.

Ezek a szempontok a későbbiekben a kánoni joggyűjtemények összeállítására és magyarázata során is eligazítást adtak. Minden bizonnyal magának *Gratianus* mesternek is az volt az alapvető törekvése a *Concordia discordantium canonum* vagy későbbi nevén a *Decretum* megalkotásakor, hogy az első keresztény évezred során összegyűlt, gyakran egymással ellentétes jogforrásszövegek, kánonok összehangolását valósítsa meg az egyértelmű jogalkalmazás céljából.¹⁰ Ugyanakkor azonban a *Decretum* második részének *causákra* és *quaestiókra* való felosztása a jogesetek megoldásának olyan módszerét feltételezi, amelynek távoli előzményei már *Cicero* munkáiban és a római jogban is fellelhetők.¹¹

Mindez a módszertani fejlődés a 13. századtól fogva új eredményekhez vezet. Egyfelől a kánoni jog egyetemi oktatása következtében megnövekszik a törvényt magyarázat átgondoltsága és biztonsága, másfelől erősödik a társadalmi igény az egyes helyzetek és esetek részben vagy egészen kánonjogi minősítésére. A 12–13. századtól kezdve Európa nyugati és középső részén az egyházi és világi bíróságokon¹² elterjed a római jog elemeit bőségesen felhasználó római-kánoni eljárás (*processus romano-canonicus*). Ezzel szinte egyidejűleg honosodik meg a kánonjog egyetemi oktatásában a *Decretum Gratiani* mellett

¹⁰ Vö. pl. KUTTNER, ST.: *Gratien*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dir. A. Baudrillart et alii, Paris, 1912 kkt., XXI (fasc. 12, 1986), 1235–1239, különösen 1236; Uő.: *Harmony from Dissonance: An Interpretation of Medieval Canon Law*, Latrobe, Pennsylvania, 1960, 6–9 (= *The History of Ideas and Doctrines of Canon Law in the Middle Ages*, Hampshire-Brookfield, 1992, n. I és *Retractationes* 1–2, valamint *New Retractationes* 4); Uő.: *Urban II and the doctrine of interpretation: a turning point?*, in *Studia Gratiana* 15 (1972) 53–85 (= *The History of Ideas and Doctrines* n. IV, és *Retractationes* 5–6, valamint *New Retractationes* 5–6); ERDŐ, P.: *Geschichte der Wissenschaft* 50–51; VIEJO-XIMÉNEZ, J. M.: *Graciano*, in *Diccionario General de Derecho Canónico*, dir. J. Otaduy–A. Viana–J. Sedano, I–VII, Cizur Menor–Pamplona, 2012 (a továbbiakban DGDC), IV, 239–246.

¹¹ Vö. pl. VIEJO-XIMÉNEZ, J. M.: *Cicerón y Graciano*, in *Folia Theologica et Canonica* 2 (24/16) (2013); főként 24. jegyz.; megjelenés alatt. *Gratianus módszeréről és forrásairól* lásd LANDAU, P.: *Gratian and the Decretum Gratiani*, in *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234, from Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*, ed. W. Hartmann–K. Pennington, Washington, D. C., 2008, 25–35, 42.

¹² Vö. pl. ERDŐ P.: *Geschichte der Wissenschaft* 78–80.

a dekretálisgyűjtemények magyarázata. Ez egyrészt a szöveget szinte szavan-
ként kommentáló terjedelmes *Lecturák* megjelenéséhez vezet, másrészt a többé-
kevésbé szisztematikus összefoglalások új típusának, a *Summa titulorumnak* az
ihletője lesz. Ez utóbbi műfaj célkitűzése erősen gyakorlati jellegű. Egyértelmű
tájékoztatót kíván adni a sokféle glossza és részletekre vonatkozó megjegyzés
útvonaljában tévelygő diákoknak, oktatóknak, egyházi bíróknak és tisztség-
viselőknak, de a nehéz esetekkel találkozó gyóntatóknak is:¹³ a jogértelmezés
és az erre épülő jogalkalmazás irányelveit foglalja össze. Az egyetemi oktatás-
ban magyarázott legfontosabb dekretálisgyűjtemény a *Liber Extra*, amelyet
IX. Gergely pápa 1234-ben bocsátott ki. Ez a kánoni szabálygyűjtemény a
későbbiekben is alapvető maradt. A bíróságokon és az egyházi hivatalokban
főként ezt használták, és meghatározta az egyházi jog oktatásának és gyakorlati
segédkönyveinek a szerkezetét még a Trentói zsinat után is, egészen az 1917-
es *Codex Iuris Canonici* kihirdetéséig. Már a *Liber Extrában* is (X 5.41), főként
pedig az 1298-ban kiadott *Liber Sextusban* (VI 5.13) külön összeállítás található
azokból a jogelvekből (*regulae iuris*), amelyeket a jogszabálynak tekintett szö-
vegekből kivonatolás útján nyertek.¹⁴ Ezek a – részben a *Digestából* származó
– *regulák* azonban nem arra szolgáltak, hogy belőlük következtetés útján a tu-
dósok építsék fel – koruk szükségleteinek megfelelően – a jog egész rendszerét.
Nem a *regulákból* épült fel a jog, hanem a jogból vonatkoztatták el a *regulákat*.¹⁵
A *regulák* tehát a magyarázat és a jogalkalmazás segédeszközei voltak. A korai

¹³ Vö. pl. GOTTFREDO DA TRANI (GOTTFREDUS TRANENSIS): *Summa super titulis decretalium novissime cum repertorio et numeris principalium et emergentium questionum impressa*, Impensis Romani Morini, Lugduni, 1519 (2. úny. Aalen 1992), 5 (fol. 2ra-b).

¹⁴ Róluk újabban lásd pl. LIEBS, D: *Lateinische Rechtsregeln und Rechtsprüche*, München, 2007, 11–16 (a regulák gyűjteménye a műfajról szóló bevezetővel); LANGE, H. – KRIECHBAUM, M.: *Römisches Recht im Mittelalter*, II. *Die Kommentatoren*, München, 2007, 290–297; TESTA BAPPENHEIM, S.: *Regulae iuris*, in DGDC VI, 845–848.

¹⁵ Vö. Dig. 50.17.1 (Paulus): ed. *Corpus Iuris Civilis*, I, *Institutiones*, ed. P. Krueger, *Digesta*, ed. Th. Mommsen, Berolini, 1899, 868 („Non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est regula fiat. Per regulam igitur brevis rerum narratio traditur, et, ut ait Sabinus, quasi causae coniectio est, quae simul cum in aliquo vitata est, perdit officium suum”). Vö. VIEJO-XIMÉNEZ: *Cicerón y Graciano* 24. jegyz. a *reguláról* mint a *causa* (peres ügy, kereset) előzetes összefoglalásáról a római jogban.

újkorban terjedelmes művek sorolták fel, hogy egy-egy *regula* milyen esetekben terjesztendő ki, vagy éppen mikor nem érvényes, sőt mikor tekintendő szabálynak az ellenkezője.¹⁶ Méltán állapította meg már Ludwig Engel, hogy „nagyon tévednek, akik azt hiszik, meg lehet érteni az egész jogot ezekből a regulákból, hiszen azok a témák, amelyeket a regulák rendkívül tömören összefoglalnak, igencsak terjedelmesek, és szinte végtelen számú kivétel van az ilyen szabályok alól”.¹⁷ Ám a dekretálisgyűjtemények nem csupán a *regulák* jegyzékeivel segítettek a magyarázatot és a jogalkalmazást, hanem a szavak jelentéséről szóló anyaggal is, amelyet – ugyancsak a római jog ihletésére – külön *titulusban* foglaltak össze.¹⁸

A IV. Lateráni egyetemes zsinat 1215-ben előírta az évente kötelező fülgyónást.¹⁹ Mivel a gyóntató pap szerepét a legrégebbi keresztény időkől kezdve, de a vezeklési könyvekben különösen is bírói és orvosi feladatnak minősítették²⁰ – ami még a mai kánonjogban is szerepel (CIC can. 978 § 1) –, a gyóntatók részéről is jelentkezett a jogi és egyszersmind teológiai esetmegoldás iránti tömeges igény. Ennek felelt meg a gyóntatói *summák* (*Summae confessorum* vagy más szóval *Summae casuum*) műfaja,²¹ amely a virágzó középkorban alakult ki, és

¹⁶ A jogelvek megszorításairól, illetve alkalmazási korlátairól részletesen szól pl. *Regularum utriusque iuris tam civilis quam pontificii quae a clarissimis iuriconsultis varie conscriptae...*, Apud Stephanum Michaëlem, I–II, +Lugduni, 1587. Egészen a 18. századig a kánonjog oktatását szolgáló rövid kézikönyvek is tartalmaztak egy külön traktátust vagy függelékét a *Regulae iuris* magyarázatáról. A sok ilyen mű közül lásd pl. CANISIUS, H.: *Summa iuris canonici in quatuor Institutionum libros contracta. Accessit commentarium in Regulas iuris Lib. VI Decretalium*, Ingolstadii, 1609.

¹⁷ ENGEL, L.: *Collegii iuris canonici in res, personas et actiones partiti... Pars III et ultima. De actionibus*, Lib. VI, tit. 33, nr. 2: ed. Salisburgi, 1674, 885.

¹⁸ *De verborum significatione* cím alatt (X. 5.40; VI. 5.12; Clem. 5.11; Extrav. Io. 14); vö. már Dig. 50.16.

¹⁹ Const. 21; vö. ERDŐ P.: *Geschichte der Wissenschaft* 77–78.

²⁰ Már a 3. század első felében a Didaskália orvoshoz hasonlítja a bűnösöket feloldozó püspököt („Gyógyíts meg tehát együttérző orvosként minden bűnöst” – X. fejezet; magyarul: ERDŐ P.: *Az őkeresztény kor egyházfegyelme* 159). Még Wormsi Burkhard Decretumában (II. század eleje) is a vezeklés szabályairól szóló rész „Corrector sive medicus” néven vált közismertté.

²¹ Erről a műfajról, lásd ZIEGLER, J. G.: *Die Ebelebre der Pönitentialsummen von 1200-1350*, Regensburg, 1956; MICHAUD-QUANTIN, P.: *Sommae de casuistica et manuels de confession au moyen*

a kései középkorban vált igazán elterjedtté és sokrétűvé.²² A gyóntatói *summák* olyan jogi szabályok és teológiai elvek összefoglalásai és gyakorlati magyarázatai voltak, amelyeket a bűnbánat szentségének kiszolgáltatásakor kellett alkalmazni. E summák közül egyesek logikus, szisztematikus rendben épültek fel, mások – a 13. század végétől kezdve – alfabetikus rendet követtek. A 12. századig használatos vezeklési könyvektől abban különböztek, hogy már nem pusztán egyszerű jegyzékként tartalmzták az egyes bűnöket és a hozzájuk fűzött vezekléseket, hanem valódi kánonjogi és morális értekezések voltak olyan témákról, amelyek elsősorban a gyóntatókat érdekelték. A gyóntató papok feladata a társadalom alakulása következtében a virágzó középkortól egyre bonyolultabbá vált. Olyan kazuisztikát tett szükségessé, amely addigra a kánonjog és a *ius civile* tudományok művelése során fejlődött ki.

A *Liber Extrától* 1917-ig terjedő hosszú időszakban a társadalom éppúgy sokat változott, mint a természettudomány, a technika vagy a gazdaság. Ha a nagy földrajzi felfedezések nyomán a második skolasztika spanyol szerzői a 16–17. században filozófiai és teológiai síkon reagáltak az új jelenségekre, morális és jogi munkásságuk egyrészt hozzájárult a nemzetközi jog megalkotásához, másrészt alapja lett annak a bőséges kazuisztikus irodalomnak, amely az egyházi jogszabályokat és a morális cselekvés teológiai alapelveit adott esetek példáin igyekezett bemutatni, és a gyóntatók, valamint az egyházi tisztségvisel-

âge (XII–XIV siècles) (Analecta mediaevalia Namurcensia 13), Leuven-Rijsel-Montreal 1962; BERGFELD, C.: *Katbolische Moraltbeologie und Naturrechtslehre. I. Beichtjurisprudenz*, in *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*, Hrsg. v. H. Coing, II, München, 1975, 999–1015; BRIESKORN, N.: *Bußsummen*, in LMA II, 1154; BLOOMFIELD, M. W. – GUYOT, B. G. – HOWARD, D. R. – KABEALO, T. B.: *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500 A. D.* (The Mediaeval Academy of America Publication No. 88), Cambridge, Mass. 1979; NEWHAUSER, R.: *Latin Texts with Material on the Virtues and Vices in Manuscripts in Hungary: Catalogue I*, in *Manuscripta* 31 (1987) 102–115; UŐ: *A Catalogue of Latin Texts with Material on the Vices and Virtues in Manuscripts in Hungary* (Gratia. Bamberger Schriften zur Renaissanceforschung 29), Wiesbaden, 1996; ERDŐ, P.: *Codici manoscritti di diritto canonico e loro frammenti in Ungberia*, in *Apollinaris* 61 (1988) 341–354.

²² Vö. pl. ERDŐ, P.: *Geschichte der Wissenschaft* 98–100.

lők közvetlen használatára készült. A jezsuiták teológiai oktatási rendszerében, bár elvált egymástól az inkább spekulatív és magasabb szintű *cursus maior* és a csupán a papszentelésre, de nem a tudományos munkára felkészítő *cursus minor*; az erkölcteológiai és kánonjogi kazuisztika összekapcsolása mindig a konkrét esetek megoldására tekintettel történt. Az általános normatív elveket tudományos szinten szembesítették a valóság új jelenségeivel, majd az így kidolgozott megállapítások és irányelvek alapján, népszerűbb szinten igyekeztek egyes konkrét esetek tényállási elemeit úgy bemutatni, hogy azok a fenti elvek szerint minősíthetők legyenek.²³

A továbbiakban egyetlen témára szorítkozunk: néhány jelentős egyházjogi szerző reagálását vizsgáljuk a technika változásaira az írászat és a hadigépek kérdésében. Főként arra keressük a választ, hogy

1. milyen források és milyen alapelvek segítségével minősítették a kánonjog tudósai, illetve a gyóntatói summák szerzői az új helyzeteket és az egyes eseteket;
2. hogyan reagáltak a technika változásaira bizonyos esetek jogi-erkölcsi minősítése tekintetében;
3. milyen mértékben voltak kreatívak és milyen eredményekre jutottak a magyarázat során.

²³ Vö. LEINSLE: 261–263; ERDŐ P.: *Geschichte der Wissenschaft* 127–130.

II. AZ EGYHÁZJOGI SZERZŐK REAGÁLÁSA A TECHNIKA VÁLTOZÁSAIRA: AZ ÍJÁSZAT ÉS A HAJÍTÓGÉPEK KÉRDÉSE

I. A jogszabály szövege

Az íjászattal és a hajítógépekkel foglalkozó egyetlen rövid egyetemes egyházjogi rendelkezés, amely a későbbi tudományos magyarázat alapjául szolgált, IX. Gergely dekretálisgyűjteménye büntetőjogi részében található (X 5.15. un.). A gyűjtemény V. könyvének 15. címe a *De sagittarius* feliratot viseli, és csak egyetlen fejezetet tartalmaz. A fejezet élén álló tartalmi összefoglaló (*summarium*) úgy értelmezi a szöveget, hogy „a keresztények ellen működő íjászt vagy hajítógép-kezelőt ki kell közösiíteni” (*excommunicandus est sagittarius et ballistarius contra Christianos*). Az ilyen tartalmi összefoglalók IX. Gergely dekretálisgyűjteményében csak a kihirdetés után, magánszemélyek tevékenységének eredményeként kerültek a szövegbe, így jogszabályi értékük nincsen.²⁴

Magának a fejezetnek a szövegét a gyűjtemény III. Ince pápának tulajdonítja.²⁵ Valójában a szakasz a II. Ince pápa uralkodása alatt tartott 1139-es II. Lateráni zsinat 29. kánonjából való. A rövid rendelkezés a gyűjteményben így hangzik: „*artem illam mortiferam et odibilem ballistariorum et sagittariorum adversus Christianos et catholicos exerceri de caetero sub anathemate probibemus*” (‘a számszeríjások [hajítógép-kezelők] és az íjások halált hozó és gyűlöletes mesterségének gyakorlását keresztények és katolikusok ellen a jövőben kikö-

²⁴ Vö. ERDŐ, P.: *Die Quellen des Kirchenrechts. Eine geschichtliche Einführung* (Adnotationes in Ius Canonicum 23), Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, 2002, 121.

²⁵ A kibocsátó téves megjelölése valószínűleg egyszerű hiba volt, hiszen ‘Comp. 5.9.un. még helyesen tulajdonítja a részletet II. Incének; vö. DUGGAN, A. J.: *Conciliar Law 1123-1215. The Legislation of the Four Lateran Councils*, in *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140-1234, from Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*, Ed. W. Hartmann–K. Pennington, Washington, D. C., 2008, 332, 80. jegyz.

zösítés terhe alatt megtiltjuk”).²⁶ Az eredeti zsinati kánon minimálisan tér el a gyűjteményben szereplő formától: az említett hadimesterséget nem egyszerűen gyűlöletesnek, hanem Isten előtt gyűlöletesnek (*Deo odibilem*) nevezi.²⁷ A szövegnek még korábbi, 1139 előtti rendelkezésekre, nevezetesen az 1097-ben tartott Lateráni zsinat (II. Orbán pápa 1097-ben Rómában rendezett böjti zsinata²⁸) 7. kánonjára való visszavezetése is felvetődött a szakirodalomban.²⁹ Carl Joseph von Hefele a szövegegyezés megállapítása mellett ez utóbbi kánon korábbi zsinatnak tulajdonítása terén fenntartással él.³⁰ Mások a kánonsort mégis az 1097-es zsinat hiteles dokumentumának tekintik,³¹ a szerzők többsége azonban – a konkrét bizonyítékok hiánya miatt – tartózkodik ennek kijelentésétől. A témát újabban Robert Somerville tanulmányozta. Feltételezése szerint a Trentói zsinat után a *Corpus Iuris Canonici* szövegét felülvizsgáló szakértői bizottság (*Correctores Romani*) tagjai és munkatársai iratanyagában és levelezésében kereshetők azok az elemek, amelyek további eligazítást adhatnának.³²

²⁶ X 5.15.un.: ed. *Corpus Iuris Canonici. Pars secunda: Decretalium collectiones*, ed. Ae. Friedberg, Lipsiae, 1881, 805.

²⁷ *Conciliarum Oecumenicorum Decreta*, ed. J. Alberigo–J. A. Dossetti–P. P. Joannou–C. Leonardi–P. Prodi, ³Bologna 1973 (a továbbiakban COD), 203.

²⁸ GRESSER 313–317.

²⁹ Ez utóbbi szöveg kiadója maga is kétesnek tartja, bár nem zárja ki, hogy a kánonok II. Orbán pápa valamelyik zsinatától származnak: PFLUGK-HARTTUNG, J. v.: *Acta Pontificum Romanorum medita. Urkunden der Päpste 97–1197*, II, Stuttgart, 1884 (úny. Graz, 1958), 167–168, nr. 203 (az 1097-es zsinatnak tulajdonított kánonsor szövegének kiadása, az eredet bizonytalanságának hangsúlyozásával).

³⁰ HEFELE, C. J. v.: *Conciliengeschichte. Nach den Quellen bearbeitet*, V, ²Freiburg im Breisgau, 1886, 250.

³¹ PL. WERNZ, F. X.: *Ius Decretalium ad usum praelectionum in scholis textus canonici sive iuris Decretalium*, VI, *Ius poenale Ecclesiae Catholicae*, Prati, 1913, 382, nr. 383, 36. jegyz. vagy napjainkban Paul Halsall (<http://www.fordham.edu/halsall/basis/lateranz.asp>). Ez utóbbi nézetre hajlik, bár általánosabb formában, a 29. kánon említése nélkül David Knowles is (KNOWLES, M. D.–BOLENSKY, D.: *Le Moyen Age* [Nouvelle Histoire de l’Église 2], Paris, 1968 („l’assemblée [L’atran II] ne fit rien de plus que réitérer la législation réformatrice des conciles précédents”).

³² SOMERVILLE, R.: *Pope Urban II’s Council of Piacenza March 1–7, 1095*, Oxford, 2011, 124–125; ezekről az iratokról lásd KUTTNER, S.: *Some Roman Manuscripts of Canonical Collections*, in *Bulletin of Medieval Canon Law. New Series* 1 (1971) 7–29, főként 13–18 (úny. Uő: *Medieval Councils*,

A szöveg eredetének kérdése összefügg a törvényhozói szándék és a keletkezési körülmények problémájával. Hefele³³ és Paul Halsall³⁴ szerint a tilalom emberekre irányuló, lovagitorna-szerű versenylövészetre vonatkozik. Ez a feltételezés arra a tényre alapulhat, hogy az 1130-ban tartott Clermonti zsinat 9. kánonja elítéli a lovagi tornákat, mert azok gyakran emberek halálával és a lelkek veszedelmével járnak.³⁵ Csakhogy ott nincs szó íjászatról. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a II. Lateráni zsinat 29. kánonja az íjászok „halált hozó” mesterségéről beszél. Ennek a körülménynek a külön említése háborús fegyverhasználat esetében feleslegesnek tűnhet. Franz-Josef Schmale hangsúlyozza ugyan a Clermonti zsinat szövegeinek hatását a II. Lateráni zsinat kánonjaira, ám ez utóbbi zsinat 29. kánonját nem az átvételek közt említi, jelentéséről pedig annyit jegyez meg, hogy az a távolba ható fegyverek ellen irányul.³⁶

Valószínűbbnek látszik a II. Lateráni zsinat 29. kánonjának szövege alapján – részben vagy teljesen – magukban az alkalmazott fegyverekben keresni a büntetés okát. Az íjászok és hajítógép-kezelők mesterségét ugyanis a zsinat a „gyűlöletes” jelzővel illeti. A *sagittarius* szó a szövegben egyértelműen íjászt jelent. A *ballista* azonban az ókori latinban többnyire nagyméretű, íjszerű hajítógépet jelöl. Olykor megkülönböztetik a katapulttól, mégpedig a kilőtt tárgyak alapján. A *ballista* főként hatalmas kövek, a katapult egyéb lövedékek, például

Decretals and Collections of Canon Law [Vāriorum Reprints CS 126], London, 1980 [2. kiad. 1992, benne: „New Retractiones”).

³³ HEFELE V., 442 („Gemeint ist ein turnierartiges Wettschießen auf Menschen”).

³⁴ „The reference seems to be to a sort of tournament, the nature of which was the shooting of arrows and other projectiles on a wager. The practice had already been condemned by Urban II in canon 7 of the Lateran Synod of 1097, no doubt because of the it involved” (<http://www.fordham.edu/halsall/basis/lateran2.asp>).

³⁵ *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, ed. D. J. Mansi, I-XXXI, Florentiae, Venetiis, 1759–1798 (úny. és folytatás ed. L. Petit–I. B. Martin, I–LX, Paris, 1901–1927), XXI, 439 („Detestabiles autem illas mundanas vel ferias in quibus milites ex conducto convenire solent et ad ostentationem virium et audaciae temeritate congregiuntur, unde mortes hominum et animarum pericula saepe proveniunt, omnimode interdiciuntur”).

³⁶ SCHMALE, F.-J.: *Laterankonzil. II.*, in LMA V, 1741.

nyilak célba juttatására alkalmas.³⁷ A szóhasználat azonban nem teljesen következetes. A *ballistarius* ennek a hajtógépnek a készítője³⁸ vagy a kezelője,³⁹ bár néha a könnyebb fegyverzetű katonák közt is említik, együtt a *sagittariusokkal*.⁴⁰ Ilyenkor számszeríjászt is jelenthet.⁴¹ A kézi számszeríj használatáról a római korból és a korai középkor elejéről csupán szórványos emlékek tanúskodnak. Ezt a fegyvert ekkor *arcubalista*, *manubalista* vagy *balista*⁴² néven említik.⁴³ A 10. század végén szólnak újra a források – immár többszörösen – a számszeríjről. Az érett középkor latin szóhasználatában a *ba(l)listarius* melléknévként „számszeríjjal kapcsolatos”, főnévként pedig „számszeríjász” jelentést hordoz⁴⁴. Gyakorik az olyan szövegek is, amelyek az íjással együtt, szinte állandósult szókapcsolatban beszélnek róla (*sagittarii et balistarii*).⁴⁵ 1130 körül már a fegyver némileg továbbfejlesztett formájával találkozunk.⁴⁶ Lynn White a középkori technológia és a vallás kapcsolatait elemző írásainak egyikében hangsúlyozza, hogy a 11. század végén nyugaton a számszeríjnak egy új, hatékonyabb formája

³⁷ Vö. pl. FORCELLINI, AE.: *Totius latinitatis lexicon*, I, ³Patavii, 1827, 367.

³⁸ Ilyen értelemben áll pl. Dig. 50.6.7-ben; vö. HEUMANN, H.–SECKEL, E.: *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Jena, 1907 (úny. Graz, 1971), 47 („Verfertiger von Wurfmaschinen”).

³⁹ NIEMMEYER, J. F.: *Mediae latinitatis lexicon minus*, perficiendum curavit C. Van de Kieft, Leiden, 1984, 79 (balistarius I.).

⁴⁰ *Thesaurus linguae Latinae*, Lipsiae, 1900 kk. (2008), II, 1702.

⁴¹ FORCELLINI: I, 367.

⁴² NIEMMEYER 79 („arbalète – crossbow”).

⁴³ HARMUTH, E.: *Armbrust*, in LMA I, 965; vö. *Thesaurus linguae Latinae* II, 1702 (Ballista).

⁴⁴ BLAISE, A.: *Dictionnaire latin-français des auteurs du moyen-âge. Lexicon latinitatis mediæ aevi praesertim ad res ecclesiasticas investigandas pertinens* (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis), Turnholt, 1975, 91. Ugyanakkor az érett középkorban ismerték a *balistarius* szónak azt az antik jelentését is, amely az ilyen hadigépek készítőit jelöli. Nov. 85. 2 (*Corpus Iuris Civilis*, III, *Novellae*, recognovit R. Schoell–G. Kroll, ²Berolini, 1899, 415) megjegyzését kommentálva pl. Accursius a szót ilyen értelemben látszik használni: *Glossa ad Collat. VI, tit. 13, v. Ipsis*; ed. *Volumen hoc complectitur (sic enim peculiari vocabulo vocant) Novellas Constitutiones Iustiniani Principis, post repetitam Codicis praelectionem aeditas...*, Hugo a Porta, Lugduni, 1558, 283 („ballistarii: ut et ipsi inter publica arma ponant. Accur”).

⁴⁵ BLAISE 91.

⁴⁶ HARMUTH: *Armbrust* 965.

fejlődött ki.⁴⁷ Ezt az első keresztes hadjárat során Bizáncban „frank” újdonságnak tekintették.⁴⁸ Az ilyen nyílpuska szörnyű sebet ejtett. White szerint ezért ítélte el használatát „erkölcsi okból” II. Ince pápa 1139-ben a II. Lateráni zsinaton.⁴⁹ A tilalom azonban hatástalan maradt,⁵⁰ sőt a 13. század első évtizedeiben a fegyver „ugrásszerű fejlődésen” ment keresztül.⁵¹

Egyesek szerint az elutasítás oka mégsem pusztán ezeknek a fegyvereknek a szokatlan kegyetlensége (hatékonysága) volt. A technikai változás társadalmi következményei is aggodalmat kelthettek. A nyugati hadseregekben ugyanis a lovasság elkülönült az íjásztól és a számszerűíjásztól. Ez utóbbiak egyszerű származású, gyalogos katonák voltak, a lovas egységek viszont nemesekből (lovagokból) álltak. Catherine Hanley szerint a kor hadseregeiben egy lovagra hét vagy akár tíz gyalogos is jutott. Közöttük pedig az egyszerű gyalogosokon kívül voltak külön egységekbe szervezett íjások is. De a nemesség ellenérzéssel viseltetett az íjásokkal és a számszerűíjásokkal szemben. A nemesek is vadásztak számszerűíjjal, de harci fegyverként ennek erősebb változatát⁵² nem látták szívesen.⁵³ A dilemmát az okozta, hogy ez a nagyon hatásos fegyver fenyegette a lovagok felsőbbiségét. Kényelmetlen érzés volt egyszerű emberek kezében olyan fegyvert látni, amely könnyen megölte a lovat, sőt átütötte a páncélt is.⁵⁴ Hanley szerint a II. Lateráni zsinat 29. kánonjának tilalma a katonai íjások

⁴⁷ WHITE, L. T.: *Technology Assessment from the Stance of a Medieval Historian*, in Uő, *Medieval Religion and Technology: Collected Essays*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1978, 261–276 (= *American Historical Review* 79 [1974] 1–13); különösen 266 („a new and more powerfull form of crossbow, presumably made possible by a firmer trigger”).

⁴⁸ ANNA KOMNÉNÉ: *Alexiász* 10. 8. 6; ed. Anna Comnène, *Alexiade*, ed. B. Leib, I–III, Paris, 1937–1945 (úny. uo. 1967), II, 217–218.

⁴⁹ WHITE 266 („banned it on moral grounds”).

⁵⁰ I. h.

⁵¹ HARMUTH: *Armbrust* 965.

⁵² Vö. i. m. 966. A vadászatra is használt és a katonai számszerűíj egyértelmű elkülönülése az általunk vizsgált kánon keletkezése utáni időre tehető (i. h.).

⁵³ HANLEY, C.: *War and Combat, 1150–1270: The Evidence from Old French Literature*, Cambridge, 2003, 26.

⁵⁴ I. h.

és számszeríjászok ellen irányult, akik az alsóbb néposztályokból kerültek ki.⁵⁵ A szerző a társadalmi elkülönülést azzal is érzékelteti, hogy lovas íjászok a nyugati hadseregekben alig fordultak elő, a keleti népeknél viszont gyakran szerepeltek.⁵⁶ Ennek természetesen technikai és klimatikus okai is voltak. Európa nyugati és északi vidékein a nedves időjárás miatt megbízhatóbban működött a fából készült íj, a keleti, szárazabb tájakon viszont szaruból és fából összetett, könnyebb, de nagyobb erejű és hatótávolságú íjak készültek. Ez utóbbiakat a lovasok is könnyebben magukkal vihették.⁵⁷ A kánoni tilalom társadalmi oka-ira vagy felhangjaira utalhat viszont az a tény, hogy a későbbi magyarázók némelyike – Ioannes Andreae nyomán Panormitanus is⁵⁸ – a rendelkezés egyik indokának tekinti, hogy ezekkel a fegyverekkel hitvány⁵⁹ és gyáva lelkű emberek kiváló személyeket ölhetnek meg.

Ha ennek a kánonnak a IX. Gergely dekretálistgyűjteményébe felvett szövegét a középkori magyarázók logikájával elemezzük, kérdezhetünk a tilalom indokára, a tiltó rendelkezés terjedelmére, vagyis arra, hogy milyen tényállásokra vonatkozik pontosan a jogszabályban rendelt szankció, végül kérdezhetünk a kilátásba helyezett büntetés jellegére, kiszabásának a módjára.

⁵⁵ I. m. 27 („bows or crossbows”).

⁵⁶ I. h.

⁵⁷ HARMUTH, E.: *Bogen*, in LMA II, 317. A szerző szerint IV. László magyar királynak a kunok ellen vívott hód-tavi győztes csatájában (1282. szeptember 17–21.) fontos körülmény volt, hogy a nagy esőben a szaruíjak megereszkedtek.

⁵⁸ Lásd alább.

⁵⁹ V. Henrik angol királynak a franciák ellen 1415. október 25-én, Agincourt mellett vívott győztes csatájában döntő szerepe volt az angol íjászoknak. Ugyanők azonban készséggel végrehajtották a foglyok legyilkolására adott parancsot is, amelyet előzetesen az angol lovagok megtagadtak; vö. KEEGAN, J.: *A csata arca. A közatonák háborúja, 1415–1916. Agincourt, Waterloo és a Somme* (ford. angolból), Budapest, 2013, 132 („Henrik hadseregének íjásza nem egyszerűen kemény hivatásos katonák voltak. Bizonyítékaink vannak arra, hogy sokan közülük főképpen azért álltak be a királyi seregbe, mert erőszakos bűncelekményt – például gyilkosságot – követtek el, ezen a módon azonban elkerülhették a büntetést”).

2. A tilalom indoka és jelentése a korai magyarázók szerint

Mivel ez a fejezet IX. Gergely dekretálisgyűjteményébe a korábban a bolognai egyetemen már az oktatás egyik alapszövegeként használt, 1189 és 1191 közt keletkezett *Compilatio primából* került (1Comp 5.19.un.), első magyarázatai még a *Liber Extra* kibocsátása előtti időre nyúlnak vissza. Ami a szöveg használatát illeti 1139 és a *Compilatio prima* között, említésre méltó, hogy a passzus Gratianusnál nem szerepel. Tartalmazza viszont a *Collectio Parisiensis secunda* (1177 és 1179 között),⁶⁰ amelyet Kenneth Pennington *Collection in 95 Titles* néven említ,⁶¹ és amelyet a *Compilatio primát* megalkotó *Bernardus Papiensis* korábbi művének tekintenek.⁶² Ez a gyűjtemény különleges a maga nemében, mert nagyrészt még a *Decretum Gratiani* előtti szövegeket közöl, mintha Gratianus munkájához készült kibővített függelék lenne. Mindenesetre „a bolognai iskolában folyó kánonjogi oktatás fontos tanúja az 1170-es évek végéről”.⁶³ Hatása viszont mérsékelt volt, nincs jele annak, hogy Bolognán kívül használták volna.⁶⁴ Ez a gyűjtemény külön címet szentel ennek az egyetlen fejezetnek (2Par. 12: *De sagittariis*). Ebben csak a *Compilatio prima* és a *Liber Extra* követi.

A dekretálisgyűjtemények „*Bambergensis* csoportjához” tartozó *Collectio Lipsiensis* (1185 után)⁶⁵ ugyancsak közli a szöveget, de egy több fejezetből álló, összevont cím alatt (*De venatoribus, sagittariis et clerico percussore*), más témák-

⁶⁰ 2Par. 12.un.: ed. FRIEDBERG, E.: *Die Canones-Sammlungen zwischen Gratian und Bernhard von Pavia*, Leipzig, 1897 (úny. Graz, 1958), 34; vö. i. m. 24. és 187.

⁶¹ PENNINGTON, K.: *Decretal Collections 1190-1234*, in *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140-1234, from Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*, ed. W. Hartmann – K. Pennington, Washington, D. C., 2008, 296.

⁶² PENNINGTON K.: *Decretal Collections* 296; DUGGAN, CH.: *Decretal Collections from Gratian's Decretum to the Compilationes antiquae. The Making of the New Case Law*, in *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140-1234, from Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*, ed. W. Hartmann – K. Pennington, Washington, D. C., 2008, 271.

⁶³ DUGGAN, CH.: *Decretal Collections* 271.

⁶⁴ PENNINGTON K.: *Decretal Collections* 297.

⁶⁵ DUGGAN, CH.: *Decretal Collections* 271.

kal együtt.⁶⁶ Hogy a gyűjteményekben ez a szöveg ilyen korlátozottan jelenik meg, az talán azzal magyarázható, hogy a II. Lateráni zsinatnak a halálos fegyverek ellen szóló rendelkezéseit messzemenően figyelmen kívül hagyták.⁶⁷

Annál érdekesebb viszont számunkra, hogy hogyan reagál az íjászokról szóló kánonra maga *Bernardus Papiensis*, akinek minden bizonnyal köszönhető, hogy a szöveg egyáltalán felvételre került a dekretálistgyűjteményekbe. A saját maga által összeállított *Compilatio primát* összefoglaló, illetve magyarázó *Summájában* ezt írja: „Szóltunk a gyilkosságról; ám mivel az íjászok és számszeríjászok gyakran követnek el gyilkosságot, rájuk is kitérünk, mert erőszakosan sértik vagy (alattomosan) ellopják az emberek életét. Őket annál is inkább bünteti az Egyház, mivel nehéz leküzdeni azt, ami szokásos, és a megszokott bajokra keményebb orvosságot kell alkalmazni”.⁶⁸ Az élet tolvajmódra való ellopásának említése érzékelteti a nem mindig nyílt harcban, ám hirtelen öló fegyver iránti ellenszenvet. Fontos bizonyosság a szöveg arra nézve is, hogy a II. Lateráni zsinatnak ez a kánonja negyven évvel a kibocsátás után sem gyakorolt komoly hatást a harcoló felekre, ha egyszer az ellenkezője „szokás” lehetett. A magyarázat – híven a szöveghez – ezt a büntetést a pogányok és a keresztény hit üldözői elleni harcra nem terjeszti ki. Sőt kijelenti, hogy ellenük a keresztények mindezt gyakorolhatják.⁶⁹ Ebben a későbbiek fényében némi pontatlanságot fedezhetünk fel, hiszen abból, hogy egy konkrét büntető szankció egy bizonyos tényállásra nem terjed ki, nem következik, hogy az adott cselekvés általában jogilag és erkölcsileg

⁶⁶ Lips. 27.4: ed. FRIEDBERG: *Canones-Sammlungen* 122; vö. *Index titulorum decretalium ex collectionibus tam privatis quam publicis conscriptus*, moderante S. Kuttner (Ius Romanum Medii Aevi, Subsidia II), Mediolani, 1977, 232.

⁶⁷ DUGGAN, A. J.: *Conciliar Law* 333.

⁶⁸ BERNARDUS PAPIENSIS: *Summa Decretalium*, Lib. V, tit. 19: ed. *Bernardi Papiensis Faventini episcopi Summa Decretalium*, ed. E. A. T. Laspeyres, Regensburg, 1860 (úny. Graz, 1956), 244 („Diximus de homicidio; sed quia sagittarii et balistarii saepe homicidium committunt, de ipsis subiciamus, quia vitam hominum violant vel furantur. Eos autem tanto acrius persequitur ecclesia, quanto difficile est repellere consueta, et consuetis malis gravior est adhibenda medela”).

⁶⁹ I m. § 1: ed. Laspeyres 244 („Hoc officium contra paganos et nostrae fidei persecutores christiani exercere possunt”).

megengedett. Bernardus egyáltalán nem veti fel itt a háború igazságosságának kérdését, sőt kijelenti, hogy ez a tevékenység „keresztények ellen semmiképpen sem megengedett”.⁷⁰ Így a kánon rendelkezése megőrzi eredeti súlyát. A szankció lelki és társadalmi jellegű: a szövegben említett anatómát Bernardus önmagától beálló kiközösítésnek értelmezi. Egy ilyen büntetésnek mindenesetre több esélye van a hatékonyságra, az erkölcsi bűnösséghez hasonló szerkezete miatt, a címzettek hite alapján, mint egy utólag kimondandó szankciónak. A szerző természetesen nem erre a gyakorlati megfontolásra hivatkozik, hanem egy a *Decretum Gratianiból* (D.63 c.24) elvonatkoztatott jogelvre. Eszerint, ha valakinek kiközösítés terhe alatt megtiltanak valamit, de azt mégis megteszi, magánál a ténynél fogva kiközösítettnek tekintendő.⁷¹

Maga a *Liber Extra* összeállítója, *Peñaforti Szent Rajmund OP* már ennek a nagy gyűjteménynek a kihirdetése előtt 1225 és 1227 között megírta gyóntatói kézikönyvét (*Summa de paenitentia*), amelyet később – körülbelül 1235–1236-ban – IX. Gergely dekretálisgyűjteményéhez igazított.⁷² *Szent Rajmund* korszakalkotó gyóntatói Summájában az értő kortárs eleganciájával kezeli a szöveget. Ő még személyében képviseli a legmagasabb egyetemi színvonalat és a gyakorlati alkalmazás közvetlenségét. Műve II. könyvének 4. címében (*De sagittariis et ballistariis*) kijelenti, hogy az előzőekben általában a gyilkosságról szolt, ám mivel az íjászok és a számszeríjászok (a hajítógépek kezelői) gyakran követnek el gyilkosságot, rájuk külön ki kell térni.⁷³ Eszerint a harcnak ezek az eszközei és ez a módja indokolja a külön jogszabályt. Hallgatólagosan e fegyverek rendkívüli veszélyessége látszik a rendelkezés indokának.

⁷⁰ I. h. („contra christianos autem et catholicos nequaquam”).

⁷¹ I. m. § 2: ed. Laspeyres 244 („Poena vero talium est, ut anathematizentur, immo, quod est gravius, videtur esse canon datae sententiae, quia, ubi quis sub excommunicationis interminatione prohibetur, si contra fecerit, hoc ipso intelligitur excommunicatus, ut ar[argumentum] di. lxiiij. Salonitanae [D.63 c.24]”).

⁷² Vö. OCHOA, X.–DIEZ, A.: *Prolegomena*, in S. Raimundus de Pennaforte, *Summa de paenitentia*, ed. X. Ochoa–A. Diez (Universa Bibliotheca Iuris, I, B), Roma, 1976, LXXVII.

⁷³ S. RAIMUNDUS DE PENNAFORTE: *Summa de paenitentia*, Lib. II, tit. 4: ed. Ochoa–Diez 461.

Ez a rendkívüli veszélyesség első látásra nem nyilvánvaló. A germán jogban például az íjat és a nyilat inkább vadászfegyverként kezelték, mintsem fontos harci eszközként. Szerepe volt néhány szimbolikus cselekményben, például a földek határának kijelölésében. A hadüzenet és a bírósági idézés egyik jelképes módja is a nyílveszőhöz kapcsolódott.⁷⁴ Ugyanakkor azonban a kortársak számára éppen az említett fegyverek mivolta vagy gyűlöletessége nem igényelt különösebb magyarázatot. A nyílpuska fejlődéséről fentebb szoltunk. Ám ezt követően a fából készült hosszú íj is reneszánszát élte, úgyhogy a 13. század vége felé – különösen az angoloknál – igen elterjedt és jelentős fegyver lett.⁷⁵ Elég meggondolnunk, hogy még a százéves háborúban is (1337–1453) az angol íjászok többször szörnyű pusztítást vittek végbe a francia seregben.⁷⁶ Ezeknek a csatáknak némelyikéről feljegyezték, hogy az íjászok „folyamatos tűz alatt tartották az ellenséget”.⁷⁷ Az említett fegyverek különleges kegyetlenségének hírért mutatja, hogy a IV. Lateráni zsinat 18. constitutiója (1215-ben) a klerikusi szelídség követelményének összefüggésében tiltja, hogy klerikus véres ítéletet hozzon, égetéssel és vágással járó sebészi tevékenységet gyakoroljon, portyázó katonák, számszeríjászok (hajítógép-kezelők) vagy más efféle véreskező emberek élén álljon.⁷⁸ *Vincentius Hispanus* pedig ez utóbbi zsinat rendelkezéseire írt tudós glosszaapparátusában – egy pápai dekretálisra hivatkozva (3Comp 5.19. un.) – hozzáfűzi, hogy klerikusok hadihajók parancsnokai sem lehetnek.⁷⁹

⁷⁴ Vö. HÜPPER-DRÖGE, D.: *Pfeil*, in *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, hrsg. A. Erler – E. Kaufmann, III, Berlin, 1984, 1726–1729.

⁷⁵ Vö. HARMUTH: *Bogen* 320.

⁷⁶ Vö: DEVRIES, K. – DOUGHERTY, M. – DICKIE, I. – JUSTICE, P. G. – JORGENSEN, CH.: *A középkor nagy csatái 1000–1500, Hastingstól Konstantinápolyig*, H. n. 2007, 136–147 (a Crésey csatában, 1346-ban az angolok óriási győzelmet arattak a francia túlerővel szemben. Az angol íjászok tömeges mészárlást végeztek a francia lovagok között).

⁷⁷ Vö. www.gportal.hu, Sagittarius Íjász Egyesület oldala, a botfj.

⁷⁸ *Constitutiones Concilii quarti Lateranensis una cum Commentariis glossatorum*, ed. A. García y García (Monumenta Iuris Canonici A, 2), Città del Vaticano, 1981, 66 („Nullus quoque clericus ruptariis uel balistariis aut huiusmodi uiris sanguinum preponatur”).

⁷⁹ Ed. García y García, in *Constitutiones Concilii quarti Lateranensis una cum Commentariis glossatorum* 313 („nec nauibus in pugna”).

3. A szankcionált tényállás

Ezután *Peñaforti Rajmund* gyóntatói summája felveti a kérdést, hogy vajon tilos-e, és mikor tilos ennek a tevékenységnek a gyakorlása, és milyen büntetés jár érte. Először is megjegyzi azt, ami egyházi törvény esetén amúgy is természetes, hogy tudniillik az előírás címzettjei a keresztények. Majd hozzáfűzi, hogy a pogányok és a hit üldözői ellen szabad a keresztényeknek ezt a mesteriséget gyakorolniuk, keresztények és katolikusok ellen azonban sohasem. Már ekkor felfigyel azonban azokra a korai véleményekre, amelyek a kérdés kapcsán a szövegben kifejezetten nem említett problémát vetnek fel. Egyesek szerint ugyanis *igazságos háborúban* szabad ezt a tevékenységet gyakorolni, mégpedig keresztények ellen is. Ennek kapcsán *Szent Ágostonnak* a *Decretum Gratianiban* szereplő egyik mondását idézi: „Mikor valaki igazságos háborút visel, mindegy hogy nyíltan harcol-e vagy lesből, ez az igazságosságot nem érinti” (C.23 q.2 c.2).⁸⁰ Hogy pedig mely háború számít igazságosnak, arra nézve ugyancsak a *Decretum Gratianinak* egy *Sevillai Szent Izidortól*⁸¹ eredő – bár enyhén módosított – megállapítását idézi: „Igazságos az a háború, amelyet rendelkezés (meghirdetés⁸²) alapján viselnek, dolgok visszaszerzésére vagy az ellenség elűzé-

⁸⁰ Ed. FRIEDBERG I, 894.

⁸¹ *Etymologiarum libri XX, XVIII, 1, 2*: ed. SAN ISIDORO DE SEVILLA: *Etimologías. Edición bilingüe*, texto latino, version española y notas por J. Oroz Reta – M. A. Marcos Casquero (Biblioteca de Autores Cristianos 433–434), Madrid, 1982–1983, II, 382 („Iustum bellum est quod ex praedicto geritur de rebus repetitis aut propulsandorum hostium causa”). A szerző a témában kifejezetten idézi Cicerót (*De republica* 3, 35), aki szerint: „Illa iniusta bella sunt sine causa suscepta. Nam extra ulciscendi aut propulsandorum hostium causa bellum geri iustum nullum potest”; továbbá: „Nullum bellum iustum habetur nisi denunciatum, nisi dictum, nisi de repetitis rebus” (*Etymologiarum libri XX, XVIII, 1, 2* és 3; ed. i. m. II, 382). Vö. már AUGUSTINUS: *Quaestionum in Heptateuchum libri septem*, Lib. VI, q. 10: ed. PL 34, 781 („Iusta autem bella definiri solent, quae ulciscuntur iniurias, si qua gens vel civitas, quae bello petenda est, vel vindicare neglexerit quod a suis improbe factum est, vel reddere quod per iniurias ablatum est. Sed etiam hoc genus belli sine dubitatione iustum est, quod Deus imperat, apud quem non est iniquitas, et novit quid cuique fieri debeat”).

⁸² Vö. BLAISE 331 (7. „publication, proclamation” – hadüzenet).

sére” (C.23 q.2 c.1).⁸³ Ezek szerint tehát *Raimundus* a törvény értelmének vagy indokának a szövegben említett fegyverek erőteljes gyilkoló hatását tekinti. A büntetés alá eső tényállást egyrészt a szöveg pozitív állításából rajzolja meg úgy, hogy egyszerű logikai lépéssel tagadja annak ellenkezőjét, vagyis rögzíti, hogy a szankció csak a keresztények és katolikusok ellen harcolókra vonatkozik, de nem azokra, akik a pogányok és – szavainak értelme alapján – az eretnekek ellen küzdenek. Mivel azonban az ő korában is elterjedt volt már ezeknek a fegyvereknek a használata keresztények között is, a szerző tovább szűkíti a bűncselekményi tényállást mondván, hogy keresztények ellen is csak igazságtalan háborúban büntetendő ezeknek az eszközöknek az alkalmazása. Ehhez a megszorító értelmű magyarázathoz *allegatiókat* használ, vagyis a kor másik nagy egyházi joggyűjteményének, *Gratianus Decretumának* egyes helyeire utal, amelyek igazságos háborúban a harc módját közömbösnek tekintik, illetve az igazságos háború fogalmát próbálják meghatározni.⁸⁴ Ez a rangos, korai magyarázat tehát a büntetést azokra szűkíti, akik az említett harci módzereket keresztények elleni igazságtalan háborúban használják. Ezzel ugyan az adott rendelkezés jelentése szűkül a párhuzamos törvényhelyek fényében, de a törvény értelme nem enyészik el, hiszen minden igazságtalan háború minden résztvevőjét mégsem sújtotta a kánoni jog kiközösítéssel. Itt tehát az igazságtalan katonáskodás minősített esetével állnánk szemben. Arról, hogy pogányok ellen is lehet egy háború igazságtalan, a szerző nem tesz említést. Ez a probléma – bár a 13. század végén már elvi megoldást nyer – a nagy földrajzi felfedezések koráig nem is kap különösebb hangsúlyt. A nem keresztények elleni igazságtalan háború erkölcsi elítélése ellenére az írászat és a számszeríjászat gyakorlását a törvényhozó pozitív intézkedése alapján csupán akkor tekintették külön büntetendőnek, ha a háború katolikusok (keresztények) ellen irányult.

⁸³ Ed. FRIEDBERG I, 894 („Iustum bellum est quod ex edicto geritur de rebus repetendis, aut propulsandorum hominum [hostium!] causa”).

⁸⁴ S. RAIMUNDUS DE PENNAFORTE: *Summa de paenitentia*, Lib. II, tit. 4: ed. Ochoa – Diez 462.

A *Liber Extráboz* írt legelterjedtebb korai *Summa Goffredus Tranensis* (Goffredus de Trano) 1241 és 1243 között keletkezett munkája. A szerző az íjászat témája kapcsán Peñaforti Rajmundhoz hasonló nézeteket vall. Felveti az igazságos háború kérdését. A *Decretum Gratiani* már említett, Szent Ágostontól eredő passzusára (C.23 q.2 c.2) hivatkozva kijelenti: igazságos háborúban minden fegyver megengedett, igazságtalanban viszont minden tilos. Hangsúlyozza, hogy pogányok és a keresztény hit üldözői ellen mindez megengedett. A keresztények ellen (és itt nem említi külön, hogy igazságtalan háborúban, ám hallgatólag feltételezi) ilyen fegyvereket használók büntetéséről leszögezi, hogy az az emberölésért járó általános büntetésen túlmenően sújtja az elkövetőt.⁸⁵ Ebben a tekintetben azt az elvet követi, amelyet művében az Isten békéje (*treuga Dei*) kapcsán már részletesebben kifejtett. Az egyházi rendelkezések ugyanis az év bizonyos időszakaiban általános formában tiltották a hadakozást. Egyesek azonban arra hivatkoztak, hogy ha a háború igazságos, a tiltott napokon sem kell felhagyni vele. Ha viszont igazságtalan, máskor sem megengedett. Goffredus szerint a megoldás, hogy lehet érteni ezt az igazságos háborúra, amelyet bár semmilyen időben nem kell abbahagyni, mégis kevésbé kell folytatni azokon a napokon és azokban az időszakokban, amelyekről ez a dekretális szól. Ugyanezt jegyzi meg a *Decretum* is (C.23 q.8 c.15⁸⁶), amikor azt mondja: ha elkerülhetetlen szükség vagy kellemetlenség áll fenn. Lehet érteni ezt az igazságtalan háborúra is, amelyet bár semmilyen időben nem szabad viselni, ezeken a napokon és ezekben az időszakokban azonban még kevésbé, mint máskor.⁸⁷ Ám a *treuga Deivel* fennálló analógia korlátozott. A szerző ugyanis az íjászatot

⁸⁵ GOTTFREDO DA TRANI (GOFFREDUS TRANENSIS): *Summa*, Tit. De sagitariis: ed. Lugduni, 1519 (2. úny. Aalen, 1992), 430 (fol. 214vb) („preter communem penam homicidii”).

⁸⁶ Ed. FRIEDBERG I, 956. A részlet I. Miklós pápának a bolgárok kérdéseire 866-ban (vö. HEFELE IV [1879], 347) adott válaszából való (Nicolaus I, *Responsa ad consulta Bulgarorum* c. 46; ed. Mansi XV, 415).

⁸⁷ GOTTFREDO DA TRANI (GOFFREDUS TRANENSIS): *Summa*, Tit. De treuga et pace, n. 1: ed. Lugduni, 1519 (2. úny. Aalen, 1992), 119 (fol. 59ra-b) („Solutio: potest hoc intelligi de iusto bello a quo et si nullo tempore sit cessandum, minus tamen ei vacandum est his diebus et temporibus de quibus hec decre[talis] supponit et hoc idem innuit illud decretum Si nulla [C.23 q.8 c.15]. cum

és a számszerjő használatát igazságos háborúban nem tekinti kevésbé megengedettnek, mint más fegyverek használatát, viszont az igazságtalan háborúban az egyéb harci tevékenységeknél inkább (tudniillik egy külön büntető szankció címén is) tilosnak és büntetendőnek minősíti.

4. A büntetés jellege, kiszabásának a módja

Raimundus következő lépése a büntető szankció pontos értelmének a megállapítása. A büntetés a normaszöveg szerint *anathema*. Ám az egyházi büntetőjogban mindmáig különbség van a cselekedet elkövetésével automatikusan beálló (*latae sententiae*) büntetések és az utólag kimondandó vagy kiszabásra kerülő (*ferendae sententiae*) büntetések között. Természetesen *Raimundus* először az ellenvéleményt idézi, vagyis arra utal, hogy egyesek szerint a kánon önmagától beálló büntetést tartalmaz: aki ilyen mesterséget gyakorol, magánál a ténynél fogva kiközösítésbe esik. Ezután megjelöli a kritériumot, amely alapján eldönthető, hogy a törvény milyen büntetést helyez kilátásba. A döntő ismérvet a megfogalmazás módjában látja. E tekintetben nem elégszik meg a *Decretum Gratiani* valamelyik passzusára való utalással, hanem *Gratianus* művének leghíresebb magyarázóját, *Hugucciót* idézi, aki kijelenti, hogy ha a kánon tilt valamit „kiközösítés büntetésének terhe alatt” (*sub poena excommunicationis*) vagy hasonló szavakkal – miként ez a jelen törvényszövegben is áll (*sub anathemate*) –, akkor a kiközösítés utólag szabandó ki, vagyis egyszerűen büntetést rendelő kánonról van szó. Másként állna a dolog, ha a bíró (az illetékes egyházi hatóság) írna elő vagy tiltana meg egy konkrét cselekedetet ilyen szavakkal.⁸⁸ Más szerzők szerint – folytatja *Raimundus* – az a kérdés, hogy ezeket a jogszabályi szavakat végzésként vagy büntetés alapításaként fogalmazta-e meg a törvényhozó. Ez utóbbi esetben ugyanis a büntetés utólag kimondandó lenne. Maga *Raimundus*

dicit si inevitabilis viget necessitas vel importunitas. Item potest intelligi et de iniusto bello, quod si nullo tempore sit faciendum, minus tamen his diebus et temporibus, quam aliis”).

⁸⁸ S. RAIMUNDUS DE PENNAFORTE: *Summa de poenitentia*, Lib. II, tit. 4, n. 2: ed. Ochoa – Diez 462.

csatlakozik *Ioannes Teutonicus* és mások nézetéhez, akik szerint ezek a szavak a kánonban nem ítéletjellegűek, hanem büntetéssel való fenyegetést tartalmaznak.⁸⁹ E megállapítás elfogadásában *Raimundus* a római jogra támaszkodik, amely a büntetéssel való fenyegetés kérdéséről részletesebben szól.⁹⁰ Tehát az íjászok és számszeríjászok nincsenek automatikusan kiközösítve, hanem csupán bírói ítélet sújthatja őket ezzel a büntetéssel.

Ez utóbbi szemlélet tükröződik azután az adott fejezet elején álló *Summariumban* is (*excommunicandus!* – nem pedig *ipso iure excommunicatus*). A *Summarium* – mint fentebb említettük – IX. Gergely dekretálisgyűjteményében nem rendelkezik jogszabályerővel, ám ékes bizonyága a korai használók, sőt a gyűjteményt összeállító *Peñaforti Rajmund* felfogásának. Ugyanezt a nézetet vallja Goffredus is, aki szerint a keresztények és katolikusok ellen harcoló íjászok és számszeríjászok büntetése utólag kimondandó, nem pedig önmagától beálló kiközösítés.⁹¹

III. A PROBLÉMA TÁRGYALÁSÁNAK FEJLŐDÉSE A KÉSŐBBI SZERZŐKNÉL

1. A *Glossa ordinaria*

Az egyetemi törvénytárgyat legtekintélyesebb formája az egész iskola által az egyes gyűjteményekhez elfogadott *Glossa ordinaria*. Ez az apparátus IX. Gergely dekretálisgyűjteményéhez *Bernardus Parmensis de Bottone* műve, amely 1241-ben szilárdult meg első formájában, végleges redakcióját pedig

⁸⁹ I. h.

⁹⁰ Vö. Cod. 7.57: ed. *Corpus Iuris Cívilis*, II, *Codex Iustinianus*, recognovit P. Krueger, ⁶Berolini, 1895, 319–320.

⁹¹ GOTTFREDO DA TRANI (GOFFREDUS TRANENSIS): *Summa*, Tit. De sagitariis: ed. Lugduni, 1519 (2. úny. Aalen, 1992), 430–431 (fol. 214vb–215ra).

1263-ban nyerte el.⁹² Ehhez az apparátushoz 1271-ig adalékokat fűztek, és magának *Bernardusnak* a *casusait* is általában hozzákapcsolták.⁹³ Az általunk vizsgált fejezet glosszája lényegében összhangban áll *Peñaforti Rajmund* felfogásával. A bevezető *casus* leszögezi, hogy katolikusok ellen igazságtalan háborúban nem szabad harcolni, a büntető szankció pedig az ilyen háborúban katolikusok ellen harcoló íjászok és számszeríjászok (hajítógép-kezelők) halált hozó és gyűlöletes mesterségére vonatkozik. A glossza megjegyzi, hogy szaracénok ellen igazságos háborúban szabad ilyen fegyverekkel is harcolni (ad X 5.15.un. v. Christianos).⁹⁴ Ezután csupán a büntetés jellegének a kérdését veti fel. Különbséget tesz a törvényben rendelt és az ember (bíró, elöljáró) által kiszabott kiközösítés között. Az előbbit utólag kell kimondani, az utóbbi önmagától áll be. Mindezt arra a római jogi szövegekből levezetett elvre alapítja, amely szerint „enyhébben áll a dolog a törvénnyel, mint a törvény érvényesítőjével”.⁹⁵ Ezután azonban saját véleményként hozzáfűzi, hogy a bíró parancsa sem mindig von önmagától beálló büntetést maga után, így nem pusztán a kánonban, hanem a bíró parancsában is a „*sub excommunicatione*” szavak csak utólag kimondandó büntetést jelölnek (ad X 5.15.un. v. Sub anathemate).⁹⁶

2. Hostiensis magyarázata

IX. Gergely pápa dekretálistgyűjteményének a *Summa titulorum* műfaján belül a legrangosabb tudományos kifejtését *Henricus de Segusio* vagy bíborosi címével említve *Hostiensis* 1253 körül írt *Summa Aureájában* találjuk. Ez a munka már

⁹² Vö. ERDŐ P.: *Geschichte der Wissenschaft* 87–88.

⁹³ I. h.

⁹⁴ Ed. *Decretales d. Gregorii papae IX suae integritati una cum glossis restituae*, Venetiis 1605, 1216.

⁹⁵ *Glossa ordinaria*, ad X 5.15.un. v. Sub anathemate: ed. Venetiis, 1605, 1216 („Nam multum interest an a lege aliquid prohibeatur sub anathemate, 30. di. [D.30], an ab homine, et tunc uidetur quod sit excommunicatus, ut in c. Salonitanae [D.63 c.24], arg[umentum] ff. ad hoc ff. de arb. Celsus [Dig. 4.8.23], et si cum dies § ult. [Dig. 4.8.21.5], ff. de contrah. empt. l. si sciens [Dig. 18.1.26], ut sic mitius agatur cum lege, quam cum ministro legis”).

⁹⁶ Ed. i. h. („non est excommunicatus contrarium faciens, sed excommunicandus”).

rendszerezi és továbbgondolja a korábbi szerzők megjegyzéseit. Az V. könyvben a szerző külön titulust szentel a kérdésnek *De sagittariis et balistariis* címmel. Először is elhelyezi a problémát a számára világos tematikus összefüggésben. A kérdést a gyilkosság kategóriájában tárgyalja, mint annak valamilyen szempontból minősített esetét. Ezt követően a korábbi véleményeket áttekintve megvizsgálja, hogy milyen háborúra vonatkozik ez a büntető szankcióval ellátott tilalom.⁹⁷ A kánon szó szerinti értelmét szűkítve leszögezi, hogy a tilalmat az önként vívott és a „bírósaági” háborúra kell érteni. A *Decretumra* és dekretális helyekre utaló forráshivatkozások alapján vizsgálva a kérdést, a szerző véleményként felveti, hogy a szaracénok ellen ezek szerint nem tilos az ilyen harci eljárás. Ebben a tekintetben a legfőbb érvnek tekinti az 1179-ben tartott III. Lateráni zsinat 24. és 16. kánonját, amelyek kivonata a IX. Gergely-féle dekretálisgyűjtemény V. könyvében a zsidókról és szaracénokról szóló cím 6. fejezeteként szerepel (X 5.6.6). Ebben a szaracénoknak való fegyverszállítást, valamint a gályák felszerelésének szállítását keresztények ellen súlyosan büntetik, hasonlóképpen azokat is, akik a szaracénok gályáin és kalózhajóin a parancsnoki tisztséget vagy a kormányzást elvállalják. A szöveg az ilyen emberek nyereségvágyát kárhoztatja, és hangsúlyt helyez arra is, hogy a megfelelő kiközösítéseket a kikötővárosokban a nyilvánosság tudomására hozzák.⁹⁸ Ehhez a Szentföld visszafoglalásáról szóló és az 1215-ös IV. Lateráni zsinaton kihirdetett konstitúcióból vett másik rendelkezésre is utal a szerző mint a szaracénok elleni megengedett íjászat és hajítógép-használat (számszeríjászat) mel-

⁹⁷ HENRICUS DE SEGUSIO (HOSTIENSIS): *Summa Aurea*, Lib. V, tit. De sagittariis et balistariis; ed. Lugduni, 1537 (úny. Aalen, 1962), fol. 243va („Quoniam homicidium de quo supra premisimus grande delictum iudicatur, omnem artem illam mortiferam et odibilem balistariorum et sagittariorum aduersus christianos et catholicos exerceri de cetero sub anathemate prohibemus [...] Hoc autem intelligendum est de bello voluntario et iudiciali, secus de romano. Quod dic ut notatur supra De treu. et pa. § Quid sit iustum bellum [*Summa Aurea*, Lib. I, tit. De treuga et pace, n. 3; ed. cit. fol. 58vb]. Et contra sarracenos non prohibentur, supra De iud. Ita quorundam [X 5.6.6] et c. Ad liberandum. [X 5.6.17]. Nunquid ergo contra ipsos conceditur: ita videtur, ar. xxv. di. Qualis [D.25 c.4], supra De presum. Nonne [X 2.23.5]”).

⁹⁸ Ed. Friedberg II, 773.

lett szóló érvre. Ez az ugyancsak a IX. Gergely-féle dekretálistgyűjteményben szereplő (X 5.6.17) fejezet külön kitér azokra, akik hajókat és gályákat adnak el a szaracénoknak, de utal azokra is, akik a gépek (*machinis*) használatában tanácsot vagy segítséget adnak nekik.⁹⁹ Mindez azonban nem tartozna szorosan a magyarozott témához, ha a hajítógépek és a számszeríjak kezelése nem minősülne „gépek” használatában nyújtott segítségnek. A szöveg jogilag és erkölcsileg világosan különbséget tesz a szaracénok és a keresztények háborúiban való részvétel között, így az alapvető problémát árnyalja. A szaracénok elleni íjászat és hadigép-használat megengedettsége mellett szóló legtisztábban logikai érv azonban a *Decretum Gratiani* 25. *distinctiójának* 4. kánonja, amely Nagy Szent Gergely pápára hivatkozva mond ki egy alapvető jogelvet.¹⁰⁰ Eszerint amit egy valakiről tagadnak, azt következésképpen némely másokról elfogadják.¹⁰¹ Vagyis az említett fegyverek katolikus keresztények elleni használatának tilalma hallgatólag a pogányok elleni használatuk megengedtségét jelenti.

Hostiensis maga azonban mindezzel nem ért egyet. A véleménye mellett felhozott törvényhely a IV. Lateráni zsinat korábban már említett 18. kánonja (X 3.50.9), amely a klerikusoknak bizonyos különösen véres tevékenységeket megtilt, tekintet nélkül arra, hogy kinek a vonatkozásában gyakorolják azokat.¹⁰² Az igazságos háborúban az ilyen cselekmények megengedtségét a Szent Ágostontól vett formulára utalva általánosságban ugyan elismeri, ám

⁹⁹ Ed. Friedberg II, 777.

¹⁰⁰ S. GREGORIUS MAGNUS: *Dialogorum Libri IV*, Lib. IV, cap. 39; ed. Uő: *Opera omnia*, Studio et labore Monachorum Ordinis Sancti Benedicti e Congregatione Sancti Mauri, II, Parisiis, 1705, 441. 443; PL 77, 396.

¹⁰¹ Ed. Friedberg I, 94 („Quod enim de uno negatur, consequens intellectus patet, quia de quibusdam conceditur”).

¹⁰² *Summa Aurea*, Lib. V. tit. De sagittariis et balistariis; ed. Lugduni, 1537, fol. 243va („Quod non admitto, argumentum supra... Ne cle. vel mona. Sententiam. [Summa, ad X 3.50.9] Licet sit argumentum contra in his quae notantur supra De homi. § Pe. [Summa, ad X 5.12.24]. Verum illud nam ubi iustum est prelium non refert qualiter pugnetur utrum occulte vel ex insidiis xxij. q. ij. Dominus iubet [C.23 q.2 c.2]”).

korlátozza alkalmazásának terjedelmét.¹⁰³ Az íjászokról szóló kánon hallgatását a szaracénok elleni fegyverhasználatról önmagában sem megengedésnek, sem tiltásnak nem tekinti.¹⁰⁴ Ezután világosan megjelöli, hogy szerinte mi a törvény indoka: függetlenül attól, hogy milyen háborúban használják a fegyvereket, a számszeríjak (hajítógépek) és az íjak túlzott keménységük és meglepetésszerűen halált hozó hatásuk miatt tiltottak. Igazságtalan háborúban pedig különbség nélkül minden tilos.¹⁰⁵ Itt a szerző eltérni látszik Goffredus de Trano fentebb ismertetett véleményétől, aki szerint az igazságtalan háborúban ugyan minden tilos, de a keresztények elleni íjászat és számszeríjászat súlyosabban tilos és büntetendő, mint más harci cselekmények. Azt *Hostiensis* bíboros ehelyütt csak hallgatólag érti bele megállapításába, amit *Aquinói Szent Tamás* nyomán majd *Francisco de Vitoria* szögez le klasszikus tisztasággal, hogy tudniillik pusztán az a tény, hogy egy háborút nem katolikusok vagy nem keresztények ellen vívnak, még nem teszi a háborút igazságossá.¹⁰⁶ A nem keresztények elleni igazságtalan háború lehetőségét a középkori kánonjogászok is elismerték.¹⁰⁷ Ez-

¹⁰³ Utal C.23 q.2 c.2-re: ed. Friedberg I, 894; Augustinus, *Quaestionum in Heptateuchum libri septem*, Lib. VI, q. 10: ed. PL 34, 781 („Cum autem iustum bellum suscepit, utrum aperta pugna, utrum insidiis vincat, nihil ad iustitiam interest”).

¹⁰⁴ Később Hostiensisnek ez a véleménye a hallgatás jelentéséről szóló fejtegetés alapjául is szolgál; vö. IOANNES ANDREAE: *In quintum librum Decretalium novella Commentaria*, ad X 5.15.un. gl. v. Et ibi pugnare: ed. Venetiis, 1612, fol. 66va („vel dic, quod hic aduersus infideles non prohibetur nec conceditur talis pugna secundum Host[ensium] ad hoc sup. de iureiur. mulier. [X 2.24.34] infra de reg. iur. is qui tacet, libr. 6[VI 5.13.43, vö. Dig. 19.2.13.11]”).

¹⁰⁵ *Summa Aurea* i. h. („Sed forte nihilominus baliste et arcus prohibentur propter nimiam duritiem et subitam mortis illationem, vel melius in bello iniusto omnes indistincte prohibeo”). A *subita mortis illatio* kifejezés a középlelatinban jelentheti a meglepetésszerű jelleget, vö. NIERMEYER, J. F.: *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1984, 997 (subitare = surprendre..., to surprise).

¹⁰⁶ *De iure belli*, *Quaestio* III, 1: ed. FRANCISCO DE VITORIA: *De iure belli*, Traduzione, introduzione e note di Carlo Galli, con testo latino a fronte, (Universale Laterza 852), Roma–Bari 2005, 26 („Causa iusti belli non est diversitas religionis. Haec probata est prolixè in proxima relectione, ubi impugnamus quartum titulum, qui praetendi posset ad possessionem barbarorum, quia scilicet nolunt recipere fidem Christianam. Et est sententia sancti Thomae II-II, q. 66, a. 8 et sententia communis doctorum, et nescio aliquem, qui contrarium sentiat”).

¹⁰⁷ Panormitanus pl. már számos korábbi szerző nézetét foglalja össze erről a témáról az íjászok büntetése kapcsán (lásd alább).

után tekintettel a IV. Lateráni zsinat fent érvként idézett 18. kánonjára, amely a klerikusokra vonatkozik, *Hostiensis* kijelenti, hogy igazságos háborúban e fegyverek használatától a klerikusok vannak eltiltva, a világiakra viszont ez nem vonatkozik.¹⁰⁸

Ezután a kánonjogászok fejedelme arany summájában azt a kérdést vizsgálja, hogy a kánonban említett tényálláshoz fűzött büntető szankció önmagától beálló vagy utólag kimondandó kiközösítést jelent-e. Számos kánoni és római jogi évrre hivatkozva azt a következtetést vonja le, hogy itt utólag kimondandó kiközösítésről van szó.¹⁰⁹ Ennek kapcsán a szerző részletes elméleti módszert dolgoz ki arra nézve, hogy hogyan lehet egy jogszabály vagy egy bírói intézkedés szövegéből kikövetkeztetni, hogy a benne foglalt büntetés önmagától beállónak tekintendő-e, vagy utólag kimondandó. Magyarozatának ez a része már jelzi a későbbi elméleti kommentárok útját, amelyek az adott kánoni fejezetet alkalomnak tekintik a büntetések hatályának kezdetéről, illetőleg az igazságos háborúról szóló elméletek részletesebb kidolgozására. Ezen az egyetemi szinten tehát az esetmegoldás az elvi elvonatkoztatás irányában ható ösztönzés a tudós szerzők számára.

3. Néhány gyóntatói summa a 13. század első feléből

Peñaforti Rajmund gyóntatói summájának első verzióját követően, 1226 és 1229 között keletkezett a *Summula Magistri Conradi* néven ismert gyóntatói segédkönyv.¹¹⁰ A „*Quia non pigris*” kezdetű gyóntatói summa pedig 1241 körül nyerte

¹⁰⁸ *Summa Aurea*, Lib. V, tit. De sagittariis et balistariis: ed. Lugduni 1537, fol. 243va („in iusto uero personas clericorum cohibeo, sed legem laicis non impono”).

¹⁰⁹ *Summa Aurea*, uo. („Dicimus autem quod canon iste non est late sententie sed ferende, nec debet aliquis se reputare excommunicatum per talia verba”).

¹¹⁰ *Trois sommes de pénitence de la première moitié du XIIIe siècle. La „Summula Magistri Conradi”. Les sommes „Quia non pigris” et „Decime dande sunt”, Textes établis et présentés par J. P. Renard (Lex Spiritus Vitae 6), I–II, Louvain-la-Neuve, 1989, I, 73.*

el ma ismert alakját.¹¹¹ Mindkettő függ a magyarországi származásának tartott bolognai professzor, *Damasus Hungarus* „*Summa titulorum decretalium*”-ától,¹¹² és mindkettő szegény és a jogban kevésbé jártos olvasóknak szól. Igazi jogi-erkölcsi kézikönyvek ezek lelkipásztorok számára. Mégis alapvető bennük a kánonjogi érvek figyelembevétele. A számszeríjászokról Konrád mester summája csak mellékesen emlékezik meg. A 40. fejezetben, amely a kiközösítésről szól, annyit jegyez meg, hogy aki keresztények ellen az íjász vagy a számszeríjász (hajtógép-kezelő) mesterségét gyakorolja, magánál a jognál fogva „kisebb kiközösítésbe” (*excommunicatio minor*) esik, amely miatt nem fogadják el az oltárnál adományait, illetve nem járulhatnak szentségekhez. Mai szóval az ilyen személyeket nyilvános bűnben kitaróknak nevezhetnénk. Utal azonban arra, hogy egyesek ezt a cselekményt „nagyobb kiközösítéssel” sújtott esetnek tekintik.¹¹³ Vagyis a szerző nem az egyházi büntetőjog szoros értelemben vett szankciójára helyezi a hangsúlyt, hanem inkább az erkölcsi-lelkipásztori megítélésre. Így nem is azt a technikai kérdést elemzi, hogy a büntetés önmagától beáll-e, vagy utólag kell-e kiszabni. A súlyos bűn ugyanis Isten előtt azonnal terheli az embert, erkölcsi síkon – amit a szerző világosan még nem különböztet meg – azonnal tilossá teszi a megszentelő kegyelem állapotát feltételként megkívánó szentségek felvételét. Mindezt Peñaforti Rajmund gyóntatói summája nagyobb technikai biztonsággal és tisztábban körülhatárolt fogalmakkal írja le. Szerinte „a kiközösítésnek végtelen sok fajtája van. Ahány fajtája van ugyanis a közösségnek, annyi fajtája van vagy lehet a kiközösítésnek. Két fajtáját mégis gyakrabban említi az Egyház, és ezekről kell itt főként tárgyalnunk. Az egyik, amely elzár a szentségektől, a templomba való belépéstől és a hívek közösségé-

¹¹¹ I. m. I., 125.

¹¹² I. m. I., XVIII–XIX.

¹¹³ I. m. II., 124–125 („*Minor excommunicatio infligitur ipso iure in multis casibus... Item cum quis exercet contra christianos artem sagittariorum uel balistariorum. Quidam tamen intelligunt hos duos casus de maiori excommunicatione. – Similiter... manifesti raptores, publici usurarii, meretrices. Dicuntur autem isti excommunicati, quia non recipiuntur ad altare oblationes eorum*”).

től. Ezt nagyobb kiközösítésnek vagy anatómának nevezzük. A másik, amely elzár a szentségektől. Ezt kisebb kiközösítésnek mondjuk”.¹¹⁴ Ebben a rajmundi meghatározásban teológiailag is figyelemre méltó, hogy az Egyházzal való közösség sokféle fokozatát különbözteti meg, akárcsak majd a II. Vatikáni zsinat, illetve az annak nyomán kiadott 1983-as *Codex Iuris Canonici*. A kiközösítés viszont a mai kánonjogban csupán egyetlen kánoni büntetés, igaz, más a hatása a már kiszabott utólag kimondandó vagy a már kinyilvánított önmagától beálló kiközösítésnek, mint a még nem deklarált önmagától beálló kiközösítésnek. Szent Rajmund természetesen a keresztények ellen működő íjások és számszeríjások büntetését nagyobb kiközösítésnek tekinti. A saját maga által adott fenti definíció értelmében kénytelen is erre, hiszen a büntetést tartalmazó dekretális (X 5.15.un.) kifejezetten anatómáról beszél. Ugyanakkor tudatában van annak, hogy ezt a szankciót néhányan kisebb kiközösítésnek mondják.¹¹⁵ Ám Rajmund a kisebb kiközösítések között is két típust különböztet meg: „A kisebb kiközösítés vagy felfüggesztés magánál a jognál fogva, vagy magánál a ténynél fogva sújtja a tettest, de másképpen Istenre nézve és másképpen az Egyházra nézve. Istenre nézve azonnal (sújtja), amikor valaki halálosan vétkezik. A Bölcsesség így szól »a gonosz gondolatok elválasztanak az Istentől« (Bölcs 1,3). Ugyanígy: »A fegyelem Szent Lelke elmenekül a hamistól és eltávolodik az olyan gondolatoktól, melyek értelem nélkül vannak« (Bölcs 1,5; vö. C.11 q.3 c.21). Az ilyen ember az Eucharisziát és a többi szentséget ítéletére veszi magához, nem üdvösségére.¹¹⁶ Istenre és az Egyházra nézve ez a kisebb kiközösítés magánál

¹¹⁴ S. RAIMUNDUS DE PENNAFORTE: *Summa de paenitentia*, Lib. III, tit. 33, n. 9: ed. Ochoa – Diez 746 („Species excommunicationis infinitae sunt. Quot enim sunt species communionis, tot sunt, vel esse possunt, species excommunicationis. Sed de duabus speciebus frequentius tractat Ecclesia, de quibus principaliter est hic agendum. Una est, quae separat a sacramentis, ab ingressu ecclesiae et a fidelium communicatione. Et haec dicitur maior excommunicatio vel anathema. Alia est, quae separat a sacramentis. Et haec dicitur minor excommunicatio”).

¹¹⁵ S. RAIMUNDUS DE PENNAFORTE: *Summa de paenitentia*, Lib. III, tit. 33, n. 10: ed. Ochoa – Diez 749.

¹¹⁶ Vö. S. RAIMUNDUS DE PENNAFORTE: *Summa de paenitentia*, Lib. III, tit. 24, n. 3: ed. Ochoa – Diez 658.

a jognál fogva sok esetben beáll, például [...] mikor valaki keresztények ellen a számszeríjászi (hajítógép-kezelői) vagy íjászi mesterséget gyakorolja. Egyesek azonban e két esetet a nagyobb kiközösítésre értelmezik”.¹¹⁷ Mindebből világos, hogy már Peñaforti Rajmund korában három síkját különböztették meg az emberi cselekedet normatív minősítésének az Egyházban: az egyházjog külső fórumát (itt fejt ki teljes hatását az *excommunicatio maior*), a morális szintet (ezen a szinten fejt ki hatását az, amit *Raimundus excommunicatio minor quoad Deum* néven említ), valamint a kettő közötti közbülső szintet, amelyet a mai egyházjog a nyilvános, súlyos bűnben való kitartás következményének nevez (itt helyezkedik el hatásait illetően az *excommunicatio minor quoad Ecclesiam*). Mindezekhez képest Konrád mester *Summulája* valóban kevésbé differenciált, viszont a gyóntatói gyakorlat számára praktikusabb következtetést kínál.

A „*Quia non pigris*” kezdetű gyóntatói summa külön fejezetet szentel a számszeríjászok (hajítógép-kezelők) témájának (cap. 49 *De balistariis*). Ebben ismétli a dekretális rendelkezését, amely ezt a tevékenységet keresztények ellen kiközösítéssel sújtja (X 5.15.un.). Nem vizsgálja bővebben a kiközösítés jellegét, viszont kiemeli, hogy mindez csak az igazságtalan háborúra vonatkozik. Ahol ugyanis jogos a háború, ott jogosak a fegyverek is, és nem számít, hogy milyen módon harcolnak.¹¹⁸ A tilalom oka szerinte az, hogy ezek az eszközök módfelett gyorsan ölnek.¹¹⁹

4. Erfurti János mester gyóntatói summája

A ferences teológiai és kazuisztikus hagyomány kiemelkedően jogi jellegű alkotása Erfurti János műve (13. század vége), amelynek szerkezeti beosztása nem

¹¹⁷ S. RAIMUNDUS DE PENNAFORTE: *Summa de paenitentia*, Lib. III, tit. 33, n. 18: ed. Ochoa–Diez 757–758.

¹¹⁸ Éd. Renard, in *Trois sommes de pénitence* II, 277 („intelligendum de bellis iniustus. In bellis namque iustus dicitur licere; ubi namque ius belli, ibi etiam ius armorum, nec refert quomodo pugnetur”).

¹¹⁹ I. h. („Prohibentur autem, quia nimis cito occidunt”).

a dekretálistgyűjtemények témáinak rendjét követi, hanem teológiai és lelkipásztori problémák mentén alakul. Így munkája II. könyvének 5. részében a gyilkosságról értekezik. Előbb az ötödik parancsolatot elemzi, a „Ne ölj” parancsát, majd konkrét problémákra keresi a választ. Az 5. rész 1. címének 20. kérdése így hangzik: vajon szabálytalanságba esik-e, aki számszeríjat (hajítógépet) vagy kardot szállít a háborúban.¹²⁰ Erre a kérdésre egyértelműen azt válaszolja, hogy aki az igazságtalan háborúban küzdőknek fegyvert szállít, azt gyilkosnak kell tekinteni, ha ebből gyilkosság következik, más a helyzet az igazságos háborúban.¹²¹ Ez a probléma azonban nem érinti közvetlenül a fegyverek jellegét, hanem csupán a fegyverszállítás erkölcsi megítélését.

Am a szerző később más oldalról közelít a témához. A gyilkosság körében 28. kérdésként azt boncolgatja, hogy szabálytalanságba esik-e az, aki hajítógép vagy kődobáló alkalmazhatóság használatát vagy egy vár bevételeét tanácsolja. Válasza abból az elvből indul ki, hogy aki gyilkosságot tanácsol, vagy olyasmit, amiből gyilkosság következik, szabálytalanságba esik. Ez arra is vonatkozik, aki hadigép vagy *ballista* használatát vagy vár bevételeét tanácsolja. Az ostrom pedig nem egykönnyen történhet meg halál nélkül. Ha azok, akik a várat elfoglalják, megölnék valakit, a tanácsadója szabálytalanságba esik, mivel az ilyen vár elfoglalása vagy a harci gép használata közben igen közel áll a gyilkosság. Ha viszont valaki azt parancsolja, hogy árulással vagy csellel foglalják el a várat, ha ez a cselekmény tilos, aki a tanácsot adja, szabálytalanságba esik, amennyiben ennek során valakit megölnék. Ha viszont a cselekmény megengedett, nem esik szabálytalanságba, hacsak nem valószínű, hogy az akciót halál nélkül nem lehet végrehajtani. Ebben az okfejtésben a számszeríjak (harci gépek) használatát az minősíti, hogy azok nagy valószínűséggel halált okoznak, vagyis meg-

¹²⁰ BRIESKORN, N.: *Die Summa Confessorum des Johannes von Erfurt* (Europäische Hochschulschriften 245), Frankfurt am Main, 1980, 1128, 35–36. sor („Utrum fiat irregularis, qui ministrat balistam vel ense in bello”).

¹²¹ BRIESKORN 1139, 34–36. sor.

különböztető jegyük a hatékonyságukban áll. Mivel a találat nem eleve biztos, a cselekedetért járó szabálytalanság függ a haláleset tényleges bekövetkeztétől. Megjegyzendő, hogy Erfurti János itt nem IX. Gergely dekretálisgyűjteménye íjászokról szóló címének rendelkezését magyarázza, hanem a kollekció egy másik helyét (X 5.12.25), ahol IX. Gergely pápa egyik ügylevelében elvileg fogalmazódik meg, hogy a megengedett cselekményt végző személy nem felelős az általa előre nem látható, véletlen eseményekért.¹²² Ennek gyakorlati alkalmazása kapcsán a gyóntatói segédkönyv szerzője IV. Ince pápa (1243–1254) kommentárjára, *Lecturájára* hivatkozik, amely az említett dekretálishelyet világítja meg.¹²³

5. A nagy klasszikus gyóntatói summák

A ferences tradíció körében kiemelkedő helyet foglal el az 1317-ben keletkezett *Summa Astesana*. Ez a mű VII. könyvének 2. címe 30. *casusában* foglalkozik a keresztények ellen az íjások és hajítógép-kezelők halálos és gyűlöletes mesteriségét gyakorlók büntetésével. Utal arra, hogy már *Bernardus (Parmensis)* és *Goffredus de Trano*, valamint mások is úgy tartják, hogy ez a tilalom akkor kötelez, amikor a háború igazságtalan. *Hostiensis* viszont – mint fentebb említettük, és amint Astesanus világosan megkülönbözteti nézetét a többiekétől – a tilalmat arra a helyzetre magyarázza, amikor a háborút önként vívják (*bellum voluntarium*), és amikor bírósági háborúról (*bellum iudiciale*) (esetleg istenítélet-szerű háborúról) van szó. Másképpen áll a helyzet, amikor hívók és hitetlenek között folyik a harc. Astesanus is felteszi a kérdést, hogy az említett személyek magánál a jognál fogva vannak-e kiközösítve. Válasza egy sajátos jogelvre hivatkozik, amelyet a *Decretum Gratiani* 50. *distinctiójának* 25. kánonja szövegéből emel ki. Ez a szöveg Szent Ágoston egyik leveléből¹²⁴ került *Gratianus* művébe. Az elv pedig így hangzik: „*Quia multitudini parcendum est*

¹²² BRIESKORN 1141, 35 – 1142, II. sor.

¹²³ INNOCENTIUS IV (SINIBALDUS FLISCUS): *Commentaria. Apparatus in V libros Decretalium*, ad X 5.12.12.n.1: ed. Francofurti, 1570 (úny. Frankfurt am Main, 1968), fol. 511r.

¹²⁴ Vö. AUGUSTINUS: *Ep.* 185, c. 45 (a. 417): ed. PL 33, 813; lásd még uo. cc. 46–49: ed. PL 33, 813–815.

ab initio”,¹²⁵ azaz mivel a sokaságot eleve kímélni kell. Mivel pedig a fentebb említett dekretálsifejezet a mondott tevékenységek gyakorlását csupán anatóma terhe alatt tiltja, a kánon nem önmagától beáll, hanem utólag kimondandó szankciót tartalmaz. Ebben pedig – mint *Astesanus* összefoglalóan megjegyzi – *Hostiensis*, *Bernardus*, *Raimundus* és *Innocentius* egyetértenek.¹²⁶ Ennyiben ez a gyóntatói kézikönyv a korábbi tudományos magyarázatok rövid, kiértékelő szintézisét adja.

A domonkos hagyományt kiemelkedően képviselő *Summa Pisana Sagittarius* címszó alatt felveti a kérdést, hogy szabad-e ezzel a művészettel élni. Válasza pozitív: a keresztények gyakorolhatják ezt pogányok és a hit üldözői ellen. Keresztények és katolikusok ellen azonban nem. Megismétli azt az állítást, hogy igazságos háborúban ez mindenképpen alkalmazható. A büntetésre nézve megjegyzi, hogy egyesek szerint a büntetés önmagától áll be, mások szerint viszont a fejezet szavai csak a büntetéssel való fenyegetést tartalmazzák. Maga a szerző ez utóbbi nézet mellett foglal állást. Hozzáfüzi, hogy „a hajítógépek, nyilak és ehhez hasonlók készítőiről és árusítóiról másutt emlékezik meg”.¹²⁷

Ezután a szinte monoton módon ismétlődő magyarázatsor után joggal vethetjük fel a kérdést: hogyan reagáltak a későbbi gyóntatói kézikönyvek a tüzéség megjelenésére.

A ferences *Angelo Carletti* (†1495) által 1486-ban kiadott és a *Summa Pisanától* erősen függő *Summa Angelica* egyrészt azért érdemel említést, mert a *sagittarius* és a *balistarius* fogalmát azonosítja, vagy legalábbis fedésbe hozza egymással.¹²⁸ Úgy tűnik, a nagy történelmi távolság az eredetileg világos szavak

¹²⁵ ASTESANUS: *Summa de casibus*, Lib. 7, tit. 2, casus 30: ed. Ratisbonae, 1480, (sine paginatione).

¹²⁶ I. h.

¹²⁷ BARTHOLOMAEUS PISANUS: *Summa de casibus conscientiae*, v. *Sagittarius*: ed. Coloniae, 1474, (sine paginatione).

¹²⁸ ANGELUS DE CLAVISIO: *Summa Angelica de casibus conscientiae*, v. *Sagittarius*: ed. Lugduni, 1505, fol. 308rb („*Sagittarius dicitur qui artem balistariorum exercet. Et utrum liceat, vide supra: Ars*”).

jelentése körül újabb kérdéseket idéz elő. Az íjász és a kézi számszerj kezelője közti különbség elmosódik. A 15. századi haditechnika ugyanakkor olyan nagy hatású hajtógépeket fejlesztett ki, amelyek új módjára hatalmas gerendát is ki tudtak löni, például hatméteres íjból két méter hosszú, négy ember megölésére képes „nyílvesztőt” vagy félkilós kőgolyóbist ötszáz méter távolságra. Így a kétféle tevékenység valóban szervesen érintkezett egymással.¹²⁹

Figyelemre méltó az is, hogy a szerző a témát az *Ars*, azaz művészet, mesterség címszó alá utalja. Ismétli a kiközösítés büntetését egy apró stilisztikai különbséggel, amely azonban logikailag nem tér el az eredeti dekretálisfejezet és a korábbi kommentárok kijelentésétől. Ő ugyanis úgy fogalmaz, hogy ez a tevékenység „keresztények között” kiközösítés terhe alatt tilos.¹³⁰ Ugyancsak megkülönbözteti a glossza és a doktorok nyomán, hogy adott esetben a háború igazságos-e, vagy igazságtalan. Megismétli, hogy igazságos háborúban bármilyen fegyverrel szabad küzdeni, szabad az ellenséget megtévesztéssel rászedni és cselet vetni.¹³¹

A műfaj kései, a domonkos rendhez kötődő összefoglaló munkája a 16. század elején megjelent *Summa Summarum*. Ennek szerzője, *Silvestro Mazzolini* (Sylvester Prieras) is az *Ars* címszó alatt tárgyalja a kérdést. A problémát nagyobb általánosságban közelíti meg. Azt kérdezi, vajon szabad-e olyan fegyvereket vagy mérgeket készíteni, amelyektől az emberek sérülést szenvednek, vagy meghalnak. *Raimundus* nyomán különbséget tesz a cselekvő szándéka szerinti minősítés és a cselekedetet magát vizsgáló minősítés között. Vagyis a modern erkölcszociológia kategóriáihoz hasonlóan megkülönbözteti a cselekedet szubjektív és objektív elemét. „Ha a mesterek ezeket azért készítik, vagy adják

¹²⁹ Vö. pl. CONRAD KYESER AUS EICHSTÄTT: *Bellifortis*. Umschrift und Übersetzung von G. Quarg, Düsseldorf, 1967, 50 (vö. fol. 78b).

¹³⁰ ANGELUS DE CLAVISIO: *Summa Angelica*, v. Ars: ed. Lugduni, 1505, fol 16vb.

¹³¹ I. h.

el – írja –, hogy az emberek visszaéljenek velük, vagy olyanoknak ajándékozzák vagy adják el, akikről tudják vagy vélik, hogy vissza fognak élni velük, halálosan és igen súlyosan vétkeznek, és bűnösök mindabban, ami ebből következik (vö. C.11 q.3 c.3; C.27 q.2 c.24). És mindezeknek a büntetését el kell nyerniük, mivel közreműködők (C.2 q.1 c.10). Ha pedig jó a szándékuk, mivel úgy hitték, hogy ezeket valamilyen megengedett használatra vásárolják meg, vagy közömbös lélekkel semmit sem gondoltak erről, vagy nem tudták, hogy ilyeneket készíteni vagy árulni tilos, akkor további különböztetéssel kell élnünk. Ha ugyanis ezek hasznosak lehetnek emberi használatra, mint a fegyverek az igazságos háborúban és bizonyos mérgek egyes orvosságokban, vagy festékek és hasonlók készítésében, nem követnek el bűnt, hacsak nem romlott szándékuk alapján, mint mondtuk, vagy hacsak az idő és a személy jellege miatt a lelkiismeret nem mondaná, vagy nem kellene mondania, hogy ezeket csakis rosszra kérik, mivel akkor eladásukkal vétkeznének (C.23 q.5 c.8) [...] Amiként például – bár *Raimundus* nem mondja – vétkezne, aki támadó fegyvereket adna el, mondjuk lándzsákat, kardokat, nyilakat, gépeket¹³² az igazságtalanul háborúzóknak. Ha ez nyilvánvaló, akkor (azért vétkeznek), mert együttműködik bűnügyben, kétség esetén azonban úgy tűnik, hogy az eladó egyesek szerint menthető. Ezt pedig igaznak gondolom, ha valaki attól fél, hogy más megtámadja, de nem akkor, ha ő támad [...]; ha a támadónak ad el, kiteszi magát annak a veszélynek, hogy igazságtalanul árt másoknak. Ha pedig nem ad el annak, akit megtámadnak, annak a veszélynek teszi ki magát, hogy nem segíti azt, akit pedig segítenie kellene. A védekező fegyverek esetében is, amilyenek

¹³² A hajtógépek (és az ágyúk) a kései középkorban elsősorban támadó fegyverek voltak. „1399-ben már a bevehetetlennek hitt tannenbergi (Odenwald) sziklavárat veszik be tüzésérgi tüzéll. A 14-15-dik század a támadófegyverek tökéletesedésének időszaka: a legelterjedtebb haditechnikai kéziratnak, a Bellifortisnak jellemzően csak három fóliója foglalkozik a védelemmel” (VESZPRÉMY L.: *Haditechnikai újítások és kéziratok Zsigmond környezetében*, in *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában. 1387–1437. Katalógus*. Szerk. Takács I., Budapest–Luxemburg, 2007, 288). 1453-ban pedig az Erdélyből származó Orbán nevű tüzemester Drinápolyban hatalmas ágyúkat öntött a törökök részére. Ezek nagyban hozzájárultak Konstantinápoly török ostromának sikeréhez (i. m. 291).

a gálya, a mellvért és az effélék, egyesek úgy gondolják, hogy az eladó mentesül a büntetéstől még a nyilvánvalóan igazságtalan háborúban is. Ezt igaznak gondolom, ha a vevő a megtámadott, egyébként nem, hiszen ez alkalmat ad a támadás gyakorlására. Ha pedig ezek a dolgok semmilyen használatra sem valók, csakis a bűnre, mint egyes halálos mérgek, melyek semmilyen jó használatra nem alkalmasak, vétkeznek, akik ilyeneket készítenek, tartanak, vagy eladnak, vagy másképpen elidegenítenek (C.21 q.1 c.1).¹³³

A *Summa Summarum* az említett cselekmények szankciójaként szintén a kiközösítést nevezi meg, de ebben az összefüggésben is leszögezz egy másutt bővebben kifejtett elvet, amely szerint kiközösítést a jog sohasem ró ki olyan cselekedetre, ami nem halálos bűn.¹³⁴ Feltűnő ebben a kései gyóntatói summában, hogy az általános elveket még elég nagy gonddal igyekeznek a régi anyagot tartalmazó joggyűjtemények passzusaiból elvonatkoztatni. Így az elvek forrásai között gyakran a *Decretum Gratianiban* található, tehát 1140 előtti szövegekre hivatkozik. Az egyetemi törvényt magyarázat tehát az ősi anyag mondataiból az évszázadok során alapelveket csiszolt ki, amelyeket e kései szerzők az egyházjogi és erkölcsi minősítés legfőbb eszközeiként alkalmaznak.

6. Panormitanus kommentárja

A kései középkor legnagyobb kánonjogásza minden bizonnyal *Nicolaus de Tudeschis* (†1445) volt, akit apáti, majd palermói érseki tisztségéről *Panormitanusnak*, *Abbas Siculusnak* és *Abbas Modernusnak* is neveztek. A Bázeli zsinaton ő volt a konciliaristák pártjának szellemi vezére. A dekretálisokhoz írt terjedelmes *Lecturája* ennek a műfajnak a csúcspontját jelenti, és a középkori kánonjogi tudományosság legmagasabb szintjét képviseli. A *De sagittariis* címet kommentálva magyarázatának egyes lépéseit – az egyetemi oktatás folyamatának

¹³³ SYLVESTER PRIERAS: *Summa Summarum*, v. Ars: ed. Argentoraci, 1518, fol. 33rb.

¹³⁴ I. m. fol. 33va („§ 6 ... Excommunicatio nunquam infertur a iure nisi pro eo quod est mortale”).

megfelelően – bevezető műfajmegjelöléssel is ellátja. Az első megjegyzés elé ezt írja: *Casus literalis*, ami mai szóval annyit tesz, mint a fejezet szövegéből kivont elvi tényállásleírás. Ezután a következőt szögezi le: „a pápa anatómia terhe alatt megparancsolja, hogy senki ne gyakorolja keresztények és katolikusok ellen a hajítógép-kezelők (számszeríjászok) halált hozó és gyűlöletes mesterségét, illetve művészetét (*artem!*)”.¹³⁵ Ezután a szerző még absztraktabb módon szögezi le a fejezetben rejlő jogi elveket, *notabiliákat*. Így ír: „Megjegyzendő először, hogy egy elvetett dolgot (is) lehet művészetnek nevezni. Megjegyzendő másodszer, hogy a hajítógép-kezelőknek ezt a művészetét halált hozónak mondja, és hogy az gyűlöletes és rettenetes a testek és lelkek veszedelme miatt.”¹³⁶ Ezután *Panormitanus* idézi az 1348-ban meghalt híres bolognai professzort, *Ioannes Andreae*-t, aki „arra buzdít, hogy a csatateren vívott harcokban ne használják a hajítógépeket (számszeríjakat) mert gyakran megtörténik, hogy hitvány és gyávaalkú ember nagyértékű embert pusztít el, a falak vagy a hajók védelmében azonban ezek a fegyverek nagyon is szükségesek”.¹³⁷ Ezt követően *Panormitanus* már nemcsak magát a dekretálisszöveget magyarázza, hanem a hozzáfűzött *Glossa ordinariát* is, abból is jogelveket emel ki: a glossza „szűkíti a szöveget (*restringit textum*), és jól teszi, (tudniillik azt mondja, hogy) »amikor a háború igazságtalan«, hiszen ha a háború igazságos, mindenféle fegyverrel szabad harcolni, sőt szabad az ellenséget megtevesztetni, zendülés révén cselet

¹³⁵ ABBAS PANORMITANUS: *Commentaria in Quartum et Quintum Decretalium Libros*, ad X 5.15.un. v. *Artem*: ed. Venetiis, 1591, fol. 140rb („Praecipit Papa sub interminatione anathematis, quod nullus debet exercere aduersus Christianos, et catholicos artem illam mortiferam, et odibilem balistariorum. B.”).

¹³⁶ I. h. („No[ta] 1. quod factum reprobatum potest appellari ars. Nota 2. quod haec ars balistariorum dicitur mortifera, et est odibilis, et horribilis propter pericula corporum et animarum”).

¹³⁷ I. h. („et dicit Io[annes] An[dreae] se exhortari quod in bellis campestribus homines non uterentur balistis, cum saepe accidat quod homo vilis, et vilissimi cordis perimat hominem magni pretii, ad defensionem tamen murorum, vel navium haec arma sunt multum necessaria”). Vö. IOANNES ANDREAE: *In quintum librum Decretalium novella Commentaria*, ad X 5.15.un. v. *Artem*: ed. Venetiis, 1612, fol. 66va.

vetve”.¹³⁸ „Megjegyzendő másodszer a glosszából – folytatja –, hogy a szaracénok ellen szabad ilyen fegyvereket ragadni. Ugyanezt mondják a doktorok a szakadárokról és az eretnekekről, mivel az Egyház kiváltságot engedélyez azoknak, akik az ilyenek ellen harcolnak [...] Ám ellenkezőleg, ezt azért teszi, mivel vagy igazságos a háború és akkor (ebben) semmi különlegesség nincs, ahogy itt nyilvánvaló, vagy igazságtalan a háború, és akkor nem szabad küzdeni a hitetlenek ellen sem, ahogyan Innocentius mondja... És ezért jegyzi meg Hostiensis, hogy semmit sem rendel el a hitetlenekről, sem jóvá nem hagyja, sem el nem veti [...] Mégis úgy lehetne mondani: ahol a háború igazságtalan vagy keresztények ellen folyik, ott nem szabad gyakorolni ezt a művészetet, és akik ezt gyakorolják, azokat ki kell közösíteni. Ha pedig a hitetlenek elleni [...] háborúról van szó, akkor ennek a kánonnak a rendelkezése nem érvényes és más jogi eszközök állnak rendelkezésre. [...] ha a(z ilyen) háború igazságtalan, az emberek halálos bűnt követnek el, amikor harcolnak, és a halálos és súlyos bűn miatt, amilyen ez is, ki lehet valakit közösíteni.”¹³⁹ A szerző által idézett döntő érv (X 2.1.13) III. Ince pápa egy 1204-ben kelt levele,¹⁴⁰ amely teljes világgossággal állítja az Egyház illetékességét azokban az ügyekben, ahol halálos bűn valósult meg. „Minden épelméjű ember tudja” – olvassuk ebben a levélben –,

¹³⁸ ABBAS PANORMITANUS: *Commentaria in Quartum et Quintum Decretalium Libros*, ad X 5.15.un. v. Artem: ed. Venetiis, 1591, fol. 140rb („In gl[ossa] fi[n]ali. No[ta] glo[ssam], quia restringit tex[tum] et bene, quando bellum est iniustum, nam data iustitia belli, licitum est pugnare quibuscumque armis: imo licitum est decipere inimicum per seditionem parando insidias”).

¹³⁹ I. h. („No[ta] 2. ex glo[ssa] quod aduersus saracenos licite arma sumantur. Idem dicunt d[octores] de schismaticis, et haereticis, nam ecclesia indulget priuilegium pugnantibus contra illos... Sed contra: hoc facit, quia aut bellum est iustum, et tunc nulla specialitas est, ut patet hic, aut bellum est iniustum, et tunc non licet pugnare et contra infideles, ut dicit Inn[ocentius] [...] Et per hoc dicit Hostiensis, quod nihil disponit de infidelibus, nec probando, nec reprobando [...] Posset tamen sic dici, quod ubi bellum est iniustum, aut aduersus christianos, quod non debet exerceri haec ars, et exercentes debent excommunicari. Si autem bellum est iustum contra infideles, tunc cessat remedium huius [capitul]i et habebunt locum alia remedia. Et si dicis, si bellum est iniustum, peccant mortaliter homines pugnando, et propter peccatum mortale, et graue, sicut est illud, potest quis excommunicari, ar[gmentum] c. nouit, de iud.” [X 2.1.13].)

¹⁴⁰ POTTHAST, A.: *Regesta Ponti ficum Romanorum inde ab a. 1198 ad a. 1304*, I–II, Berlin, 1873–1875, I, n. 2181.

hogy a pápára tartozik „bármely halálos bűnért bármely keresztényt megfeddeni, és ha a helyreigazítást megveti, őt egyházi fenytékkel¹⁴¹ kényszeríteni.”¹⁴² Ez az általános elv az Egyház bírói illetékességét állítja súlyos bűnök esetében akkor is, ha maga a cselekmény nem szerepel a kánoni jog által külön rögzített bűncselekmények között. A büntetés célja és jellege azonban az Egyház (belső) fegyelmével kapcsolatos. A *ratione peccati* illetékességnek ez az elve bizonyos formában még a mai kánonjogban is megtalálható.¹⁴³ Az erkölcsi bűn és a jogi értelemben vett bűncselekmény fogalmának megkülönböztetése az Egyházban fokozatosan vált világgossá. Mervé elválasztásról ma sem beszélhetünk.¹⁴⁴ Az újkor kezdetéig azonban főleg az elmélet és az esetmegoldás hétköznapi gyakorlata tekintetében az erkölcssteológia és a kánonjog módszertanilag sem szakadt el egymástól.

Ezután *Panormitanus* megoldást kínál: az Egyház könnyebben jár el az ilyen hajítógép-kezelők (számszeríjászok) ellen, mint mások ellen. Továbbá: „jobban szokás félni attól, amit sajátosan kilátásba helyeznek, mint attól, amit általánosan rónak fel valakinek [...] ezért, hogy az emberek jobban óvakodjanak, a pápa különösen is rendelkezni akart [...] a hajítógép-kezelők ellen”.¹⁴⁵

¹⁴¹ Vö. NIERMEYER 342 (districtio = ... 2. châtiment [...] 4. peine, punishment).

¹⁴² X 2.1.13; ed. Friedberg II, 243 („Nullus, qui sit sanae mentis, ignorat, quin ad officium nostrum spectet de quocunque mortali peccato corripere quemlibet Christianum, et, si correctionem contempserit, ipsum per distractionem ecclesiasticam coercere”).

¹⁴³ *Codex Iuris Canonici* (1983), can. 1401, 2°. Forrása: *Codex Iuris Canonici* (1917), can. 1553 § 1. Annak történelmi forrásai között pedig a fent említett 1204-es dekretális levél is szerepel; vö. *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus, praefatione, fontium annotatione et indice analytico alphabetico ab E.mo Petro Card. Gasparri auctus*, Typis Poliglottis Vaticanis, 1974, 529.

¹⁴⁴ Vö. ERDŐ P.: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme* 73–76; Uő: *A bűn és a bűncselekmény. Két alapvető fogalom viszonya az egyházi jog tükrében* (Pázmány Könyvek 8), Budapest, 2013, 128–130. A bűn szerepéhez a modern egyházi büntetőjogban lásd pl. JOMBART, É.: *Pécbé*, in *Dictionnaire de Droit Canonique*, dir. R. Naz, I–VII, Paris 1924–1965, VI, 1282–1286; MÖRSDORF, K.: *Lehrbuch des Kirchenrechts auf Grund des Codex Iuris Canonici*, III, „München–Paderborn–Wien, 1979, 306–307.

¹⁴⁵ ABBAS PANORMITANUS: *Commentaria in Quartum et Quintum Decretalium Libros*, ad X 5.15. un. v. Artem; ed. Venetiis, 1591, fol. 140rb („Item solet plus timeri quod specialiter iniungitur,

Ezután *Panormitanus* a *Glossa ordinariát* magyarázva kitér a kilátásba helyezett kiközösítés jellegére is. Ismerteti a különböző véleményeket a kiközösítés önmagától beálló vagy utólag kimondandó voltáról. Megállapítja, hogy a glosszában két felfogás jelenik meg. Az egyik szerint a „kiközösítés vagy anatómia terhe alatt parancsolom” vagy az ehhez hasonló megfogalmazások, ha törvényben fordulnak elő, nem jelentenek *ipso facto* kiközösítést, hanem csupán azt, hogy utólag kell kiszabni ezt a büntetést az áthágóra. Ha viszont az illetékes előljáró (bíró) mondja ki ezeket a szavakat, a büntetés önmagától beáll. A másik nézet szerint ezek a formulák sohasem jelentenek önmagától beálló kiközösítést, hanem azt fejezik ki, hogy az áthágót majd ki kell közösíteni, így hasonló a hatásuk, „mint amikor a bíró ezer font büntetés terhe alatt parancsol valamit, a fenyegetés ugyanis nem ítélet [...] Ezzel a nézettel ért egyet a glossza”.¹⁴⁶ Részletesen foglalkozik *Hostiensisnek* a fentiekben már említett álláspontjával, hogy tudniillik itt utólag kimondandó büntetésről van szó, bár elvben, más összefüggésben a bíró elrendelhet önmagától beálló büntetést is. Csakhogy ehhez a bíró ilyen szándékának világosan ki kell tűnnie. Vagy ki kell mondania, hogy kiközösítést szab ki, vagy ünnepélyesen kell ezeket a szavakat kihirdetnie kifejezve, hogy ehhez a nyilatkozatához kell igazodni.¹⁴⁷ *Panormitanus* ezután *Antonius de Butrio* nézetére utal, aki szerint ez utóbbi bírói kijelentést vagy meg kell előznie az ügy kivizsgálásának, vagy gyertyák meggyújtása és kioltása kíséretében, ünnepélyesen kell történnie.¹⁴⁸ *Panormitanus* azonban kétségbe vonja *Hostiensis* megállapítását, mivel nem tartja elfogadhatónak, hogy az előljáró kijelentése alapján *ipso facto* (visszamenőleg, az elkövetéstől számítva) beálljanak

quam quod generaliter imputatur [...] unde, ut homines sibi magis praecauerent, voluit hic Papa specialiter providere aduersus istos balistarios”).

¹⁴⁶ I. h. („quando iudex praecipit sub paena mille librarum, nam comminatio non est sententia [...] hanc opinionem approbat glossa”).

¹⁴⁷ I. m. fól. 140va.

¹⁴⁸ I. h. („Anto[nius] addit unum verbum, et videtur satis fuisse de mente Hostiensis. Dicit enim, quod ubi superior praemisit causae cognitionem, vel cum solennitate protulit illa verba, puta accensis, et extinctis candelis, videtur tunc proferri excommunicato ipso facto”).

a kiközösítés hatásai, mert ez az áthágót igen súlyos veszélynek tenné ki. Ezért a Hostiensis által érvként felhozott jogszabályhelyek jelentését elismeri, de csak azokra az esetekre nézve tartja érvényesnek őket, amelyekben az elkövetőt súlyos veszély emiatt nem fenyegeti. Példaként említi azt a helyzetet, amikor valaki a cselekmény elkövetése és a hatósági deklaráció között javadalmat nyert el. Amennyiben a bírói kijelentés alapján a kiközösítés hatásai visszamenőleg érvényesülnek, a javadalom betöltése semmis volt.¹⁴⁹ Panormitanus tehát az íjászok büntetése kapcsán elemzi azt a problémát, amely abból adódhat, ha a büntetés önmagától állt be, de ezt még egyházi hatóság hivatalosan nem állapította meg. Kérdés, hogy ilyenkor a már beállt, de még ki nem nyilvánított büntetésnek mely hatásai érvényesülnek. Ez a téma a mai kánonjogban is aktuális és pontos szabályozásra került.¹⁵⁰ A hatások jelentős része csak a korábban beállt *ipso facto* büntetés kinyilvánításától, nem pedig a tett elkövetésétől fogva jelentkezik.

Panormitanus munkájában mindezek alapján lényegi szempontok merülnek fel az esetmegoldás módjára nézve. A szerző ugyanis különbséget tesz az érvek súlyát illetően azok tekintélye szerint. Vagyis a jogelvek hierarchiája figyelhető meg ezeknek a princípiumoknak az alkalmazása során. A legmagasabb rangúak a jogszabály szövegéből vett elvek, legyenek azok akár szó szerinti megfogalmazások, akár a szövegből adódó logikailag szükségszerű következtetések. Ezeket követik a bolognai iskola által recipiált és később az egyetemi kánonjogi oktatásban mindenütt elterjedt *Glossa ordinariából* vett elvek. Ezek már szerzői vélemények, de mögöttük áll az iskola tekintélye. Utánuk következnek a kánonjogászok véleményei az általuk érvként felhozott jogszabályi hivatkozások tükrében. Ebben a körben *Panormitanus* egyfajta elméleti teljességre törekszik, vagyis igyekszik

¹⁴⁹ I. h. („Dubito tamen de dicto Hostiensis, ubi simpliciter standum esset dicto superiorum ipso facto, nam illud dictum admitterem, ubi non immineret graue periculum contrafacienti. Et ita intelligo haec iura allegata per eum. Secus si graue periculum immineret. Finge enim quod contrafacienti ante declarationem fuit collatum beneficium, nam si erat excommunicatus, collatio non tenuit”).

¹⁵⁰ *Codex Iuris Canonici* (1983), cann. 1331, 1335, 1352 § 2.

az összes lényeges álláspontot bemutatni, mégpedig lehetőleg a leghíresebb szerzőkre hivatkozva. Ezt követően fogalmazza meg a saját megoldásait, mégpedig olykor további törvényhelyekre utalva, olykor logikai érveléssel, olykor pedig a gyakorlati esetek tükrében, amelyek egyes megoldásokat abszurdnak vagy elviselhetetlennek mutatnak. Például a súlyos jogsérelem, amely a törvény egyfajta magyarázatából, illetve annak az egyházi előjáró részéről való alkalmazásából következne, azért készíti az adott megoldás elvetésére, mert az ilyen sérelmet nem szabad eltérni.¹⁵¹ Majd így folytatja: „Erről pedig nehéz lenne kételkedni olyan cselekmények esetében, melyekből olykor emberölés következik.”¹⁵² Ezzel *Panormitanus* szinte elérkezik a gyóntatói summák szemléletéhez és ahhoz a felfogáshoz, amely a harci gépek kezelését erkölcsileg a gyilkosság kategóriájának alkalmazásával minősíti, amint azt Erfurti János művében láttuk. Ugyanakkor az *ipso facto* beálló büntetések utólagos (bírói, hatósági) kinyilvánítása kapcsán szembenéz azzal a problémával, amelyet az ilyen büntetés jogi kezelése jelent: ezekben a büntetőügyekben (!), ugyanis nem marasztalási, hanem megállapítási típusú kereset érvényesülne. Világos viszont, hogy az erkölcsi értelemben vett halálos bűn lelki következménye azonnal beáll. Mint fentebb láttuk, egyes gyóntatói kézikönyvek látásmódjához valóban közel állt, hogy az íjászok büntetését is önmagától beállónak tekintsék. A jogi megközelítés azonban egyértelműen a büntetés utólag kimondandó jellege mellett szólt.

7. Az újkori szemléletváltozás

A 16. század első felének néhány színvonalas gyóntatói kézikönyve a témát kritikusan és gyakorlatiasan kezeli. A Mohács előtt Magyarországon pápai legátusként is működő kiváló teológus, *Tommaso Gaetano* (Thomas de Vio

¹⁵¹ *ABBAS PANORMITANUS: Commentaria in Quartum et Quintum Decretalium Libros*, ad X 5.15.un. v. Artem: ed. Venetiis, 1591, fol. 140va („et sic superior posset per suam declarationem graue praeiudicium inferre, quod non tolerandum est, arg. 6. q. 2. per totum [C.6 q.2]”).

¹⁵² I. h. („Circa hoc tamen durius esset dubitandum in quibusdam actibus, ex quibus provenit quandoque homicidium”).

Caietanus, OP) gyóntatók számára írt *Summulájában* (1523) az íjások büntetéséről megjegyzi, hogy ennek a mesterségnek a gyakorlása kiközösítés terhe alatt tilos keresztények ellen, „ám mivel a tilalmat glosszákbán magyarázzák és a keresztények elleni igazságtalan háborúra szűkítik, szélteben-hosszában semmibe veszik ezt a kánont, mivel a maga háborúját mindenki igazságosnak tekinti”.⁵³ A kommentátorok már korábban is felfigyeltek ennek a rendelkezésnek a hatástalanságára. Bernardus Papiensis – mint láttuk – szokásnak mondja az ellenkező viselkedést. Ioannes Andreae pedig azt állapítja meg, hogy az előírást nemigen tartják meg.⁵⁴ Caietanus azonban éppen a magyarázatban jelöli meg a szabály semmibe vételének okát.

Az ugyancsak Domonkos-rendi *Bartolomeo Fumo* (†1545) *Armilla* néven ismert gyóntatói segédkönyve csak a szerző halála után jelent meg nyomtatásban. A számszeríjásokról az *Ars* címszó alatt megjegyzi: „akik keresztények ellen számszeríjat használnak – a glossza szerint: igazságtalan háborúban –, halálos bűnt követnek el, és ki kell őket közösíteni. De ma ezt a kánont Caietanus szerint [...] semmibe veszik, mert mindenki igazságosnak tartja a saját háborúját”.⁵⁵ Figyelmet érdemel, hogy a szerző világosan megkülönbözteti a cselekmény erkölcsi következményét, vagyis a halálos bűn állapotát, az egyházi jogi következménytől, amelyet – összhangban korának magyarázóival – utólag kimondandó kiközösítésnek tekint. Enyhén eltérni látszik viszont Caietanustól a glossza megítélésében. Míg Caietanus rosszallja, hogy a glossza az igazságtalan

⁵³ THOMAS DE VIO CAIETANUS: *Summula*, v. Sagittarii ars: ed. Lugduni, 1581, 507 („Sed quia glossatur inhibito haec, et restringitur ad bellum iniustum contra Christianos, promiscue pro nihilo haberi videtur canon iste, dum quilibet bellum suum ut iustum habet”).

⁵⁴ IOANNES ANDREA: *In quintum librum Decretalium novella Commentaria*, ad X 5.15.un. v. Prohibemus: ed. Venetiis, 1612, fol. 66va („mala seruatur haec prohibitio”).

⁵⁵ BARTHOLOMAEUS FUMO: *Summa aurea Armilla nuncupata*, v. *Ars*, n. 6: ed. Venetiis, 1587, 97 („Utentes balistis contra Christianos, intellige in bello iniusto, secundum Gl[ossam] in c. unico, de sagittariis [Gl. ad X 5.15.un.], mortaliter peccant, et debent excommunicari. Sed hodie canon iste pro nihilo est, secundum Gai[etanum] in summa vers[iculo] Sagittarii, dum quilibet bellum suum ut iustum habet”).

háborúra szűkíti a büntetendő cselekményt, és ezzel a rendelkezést mintegy hatástalanítja, Bartolomeo Fumo ezt nem bírálja, csupán megállapítja.

A középkor és az újkor fordulójának és egyben a morálteológia és az egyházi jog különválasztási folyamatának kiemelkedő képviselője,¹⁵⁶ *Martín de Azpilcueta* (1492–1586), akit Navarrai Doktor néven (*Doctor Navarrus*) is emlegetnek. Fontos gyóntatói kézikönyve (*Enchiridion sive manuale confessoriorum et poenitentium*) mellett nevezetesek azok az írásai is, amelyeket korának egy-egy jelentős kérdéséről adott ki, nem ritkán *Relectio* műfajmegjelöléssel. Ezek a magyarázatok a dekretálisjog egyes fejezeteihez kapcsolódnak, ám immár önálló életre kelnek, és a kommentált szövegen messze túlmutató témákat vetnek fel. A szerző olyan sarkalatos kérdésekkel is foglalkozik bennük, mint az egyházi hatalom jellege és a világi dolgok rendjének autonómiája. Így a pápai hatalomról is kifejti, hogy „a lelki hatalom, melyet Krisztus Péternek és utódainak adott, és amely *közvetlenül* csak a természetfeletti valóságokra vonatkozik, *közvetve*, vagyis a természetfelettre való vonatkozásukban érinti az összes természetes valóságokat is, amennyiben azok szükségesek a természetfeletti cél elérésére”.¹⁵⁷ Ennek az elméleti változásnak pedig következménye lesz az is, hogy a háborúk és a fegyverhasználat kérdését a későbbiekben – legalábbis világiak vonatkozásában – egyházi részről inkább morális, mint kánonjogi szempontból minősítik. Ezzel a folyamattal párhuzamosan egy másik átalakulás is zajlik: a kánoni bűncselekmény elkövetőjének egyházi büntetése az Egyház belső jogrendjében továbbra is kifejti hatását, de egyre kevésbé jár világi jogi következményekkel.

¹⁵⁶ DONOYER, E.: *L'„Enchiridion confessoriorum” del Navarro*, Pamplona, 1957; VEREECKE, L.: *Le Concile de Trente et l'enseignement de la théologie morale*, in *Divinitas* 5 (1961) 361 k.

¹⁵⁷ MARTINUS AZPILCUETA NAVARRUS: *Relectio*, Cap. Novit. De Iudiciis, not. III, n. 41: ed. Uő., *Operum...*, Tom. III, Romae, 1590, 163; vö. CASTAÑEDA, E.: *El Dr. Navarro, Martín de Azpilcueta y la doctrina del poder indirecto*, in *Arquivo Teológico granadino* 5 (1942) 34–66; MOLANO, E.: *Presentación*, in *Estudios sobre el Dr. Navarro en el IV centenario de la muerte de Martín de Azpilcueta*, Pamplona, 1988, 11.

A szerző részletes traktátust szentel annak a témának, hogy milyen árukat tilos szállítani a szaracénoknak, és milyen egyházi fenyítékek járnak ezért. Ezt az írását Coimbrában fogalmazta meg. A fejtegetés elvileg IX. Gergely dekretálisgyűjteménye V. könyve 6. címe 6. fejezetének (*Ita quorundam*) a magyarázata. Messze túllép azonban a szövegen. Későbbi pápai rendelkezésekre hivatkozik, különösen kortársának, XIII. Gergely pápának (1572–1585) az önmaguktól beálló, fenntartott kiközösítéseket megújító, illetve újrafoglalmazó *Coenae Domini (In Coena Domini)* bullájára,¹⁵⁸ amelyben pontos felsorolás áll arról, hogy mi mindent tilos a szaracénoknak, törököknek szállítani, amellyel megtámadhatnák a keresztényeket. Szól a lovakról, fegyverekről, vasról, vashuzalról, a különböző fémekről, mindenfajta hadifelszerelésről, faanyagról, kötelekről, sőt megemlíti a szellemi javakat is, például az információkat és a tanácsokat.¹⁵⁹ A téma kiváló alkalmul szolgál arra, hogy összehasonlítsa a vonatkozó egyházi és világi jogszabályokat, és egyben vizsgálja a pápai, császári és más uralkodói jogok viszonyát ezen a téren. Megjelenik érvelésében a természetjogra és a tételes isteni jogra való hivatkozás is.¹⁶⁰ Az állami joghoz való viszonyt illetően leszögezi, hogy „a pápa ugyan a császárt, más uralkodókat és uralkodói jogokkal rendelkezőket, valamint alattvalóikat, akik ez ellen vétkeznek, a saját törvényei büntetéseinek hatálya alól joggal kiveheti (vö. X 3.8.4;

¹⁵⁸ Ez a bulla évről évre tartalmazta a fenntartott kiközösítéseknek azt a jegyzékét, amelyet Nagycsütörtökön a templomokban fel kellett olvasni. Maga a bulla nem létesített büntetéseket, inkább a korábbi jogforrásokban már szereplő kiközösítéseket foglalta össze. Állandósult formája a VIII. Orbán pápa által 1627-ben kiadott *Pastoralis* kezdetű változat lett (*Magnam Bullarium Romanum*, ed. L. Cherubini, Lugduni, 1692, IV, 113–116). A szaracénoknak, törököknek és a kereszténység más ellenségeinek fegyvereket, hadieszközöket, információkat szállítók, valamint az ilyen ellenségnek segítséget vagy tanácsot adók büntetéséről a 7. § szól (i. m. 114.). A segítséget nyújtók közé tartoztak a különböző katonai mesterségek gyakorlói is. A bullát 1769-től Rómában már nem adták évente közre. Szövegét II. József a szertartáskönyvekből is kitépette; vö. MESZLÉNYI A.: *A jöze finizmus kora Magyarországon (1780–1846)*, Budapest, 1934, 22.

¹⁵⁹ Vö. MARTINUS AZPILCUETA NAVARRUS: *Relectiones et commentaria*, Relectio in Cap. Ita quorundam. I, n. 5; ed. Tom. III, Venetiis, 1600, fol. 156va-b.

¹⁶⁰ I. m. n. 12; ed. Tom. III, Venetiis, 1600, fol. 157rb. („Concilium hic nihil nove saltem expresse prohibuisse, sed tantum antea prohibitis poenam novam adiecisse et ita partim continere ius antiquum naturale vel positivum divinum et Caesareum, partim novum”).

Dig. 1.3.31¹⁶³), mások törvényeinek büntetései alól azonban nem mentesítheti őket (vö. Dig. 2.1.20¹⁶² [...]). Így a pápa azokat, akik neki mint királynak alattvalói, minden világi és egyházi büntetés alól felszabadíthatja, a többi uralkodók alattvalóit az egyháziak alól felszabadíthatja, a világiak alól nem. A többi uralkodó pedig felszabadíthatja övéit a világi büntetés alól, az ebben a fejezetben szereplő (egyházi) büntetések alól azonban nem”.¹⁶³ Ugyanakkor a szerző elismeri, hogy a királyok és fejedelmek engedélye alapján végzett tevékenységek olykor erkölcsileg is elfogadhatóvá válnak, ha az engedélyt olyan okból adják, ami a cselekedetet önmagában is megengedetté tudja tenni a természetjog alapján. Ilyenkor az egyházi büntetés sem kötelez.¹⁶⁴ Magyarozatának végén a szerző külön fejezetet szentel a vas eladásának a szaracénok részére. Megkülönbözteti a feldolgozott és fel nem dolgozott nyersanyagot, hivatkozik a kánonjog és a római jog forrásaira, olykor vitatkozik a korábbi gyóntatói kézikönyvek szerzőivel, például *Angelo Carlettivel* és *Silvestro Mazzolinival*. Ez utóbbival szemben például azt állítja, hogy tévedés volna a puszta vasércet feldolgozatlan vasnak nevezni.¹⁶⁵ Íme a példa arra, hogy az idő haladtával a kazuisztika nem csupán az eredeti tényállástól távolodik el, de új elveket fogalmaz meg, mégpedig immár nem csupán a kánoni és római jog forrásokból elvonatkoztatott

¹⁶³ A szerző a Digestára hivatkozva analógiával él: a császár jogait tulajdonítja a pápának a privilégiumok adományozását illetően. Vö. Dig. 1.3.31 (Ulpianus): ed. Mommsen 6 („Princeps legibus solutus est: Augusta autem licet legibus soluta non est, principes tamen eadem illi privilegia tribuunt, quae ipsi habent”).

¹⁶² Azpilcueta a Digestára hivatkozva az uralkodók hatalmának területi határait modellként használja egyrészt a pápa világi fejedelmi hatalma és a többi uralkodók joga közti határok kijelölésére, másrészt az egyházi és a világi hatalom viszonyára nézve. Vö. Dig. 2.1.20 (Paulus): ed. Mommsen 19.

¹⁶³ MARTINUS AZPILCUETA NAVARRUS: *Relectiones et commentaria*, Relectio, Cap. Ita quorumdam. I, n. 13; ed. Tom. III, Venetiis, 1600, fol. 157rb-va. („Et ita Papam subditos sibi tamquam regi posse ab omni poena saeculari et ecclesiastica liberare, subditos autem aliorum Monarcharum ab ecclesiastica posse, a saeculari non posse. Alios vero Monarchas posse liberare suos a saeculari poena, a positis vero in hoc cap. non posse”).

¹⁶⁴ I. m. n. 14, fol. 157va. („praedictas incurrere, nisi Rex aut Dux ea de causa id permittere, quae sufficeret ad efficiendum actum licitum, attento iure naturae”).

¹⁶⁵ Vö. i. m. not. VI, n. 1–5, fol. 164va–b.

argumentumokat, hanem természetjogi elveket is. Ugyanakkor a változó élethelyzeteknek megfelelően a régi jogszabályok kapcsán új tényállások elemzésébe bocsátkozik.

Több kortársához hasonlóan történeti párhuzamok és adatok fényében magyarázza a dekretálisokat *Innocent de Ciron* (†1648) toulouse-i professzor. Az íjászokról szóló fejezet kapcsán megjegyzi, hogy a tilalom általános indoka az ilyen fegyverek kegyetlensége,¹⁶⁶ továbbá az a tény, hogy a nyilak mérgezetek voltak.¹⁶⁷ A francia királyok *de Ciron* szerint ismerték a számszeríjat és a katapultot, de megvetették.¹⁶⁸ Ugyanakkor szinte meghatározásként állapítja meg, hogy a régieknél a hajtógépként értelmezett *balista* és a katapult ugyanaz a fegyver volt.¹⁶⁹ Egyesek szerint – mondja – a hajtógépeket (a számszeríjat) és a nyilat azért tiltották, mert nagy vérengzést vittek végbe az emberek soraiban, és nem tettek különbséget a kiválóbbak és a gyávák közt.¹⁷⁰ Ez az utalás emlékeztet a lovakok és az egyszerű szárnyazású íjászok közti fentebb említett társadalmi különbségre is. A tilalom magyarázatának háttérében felsejlik az a vélemény, amely a rendelkezés mögött a nemesség félelmét látja a közrendűektől.

Arra a körülményre nézve, hogy a dekretálisszöveg az íjászatot és számszeríjászatot, valamint a hajtógépek használatát keresztények ellen tiltja, római jogi párhuzamokat említ. Elsősorban a *Codex Iustinianus* egy helyére hivatkozik, amely a legsúlyosabb büntetést helyezi kilátásba azok ellen, akik a barbároknek pajzsot, íjat, nyilat, kardot, más fegyvereket, feldolgozott vagy

¹⁶⁶ INNOCENTIUS CIRONIUS: *Paratiila in quinque libros Decretalium Gregorii IX*, In Lib. V, tit. 15, n. 1: ed. Vindobonae, 1762, 471.

¹⁶⁷ I. m. n. 2: ed. Vindobonae, 1762, 471.

¹⁶⁸ I. m. n. 3: ed. Vindobonae, 1762, 471.

¹⁶⁹ I. m. n. 4: ed. Vindobonae, 1762, 471 („Balista et catapulta idem fuit instrumentum”).

¹⁷⁰ I. m. n. 3: ed. Vindobonae, 1762, 471 („nec validiores ab aliis pusillis distinguerentur”).

feldolgozatlan vasat adnak el. Ez ugyanis a Római Birodalmat veszélyezteti, és szinte árulásnak minősül.¹⁷¹

A kánoni szankcióval sújtott tényállással kapcsolatban *de Ciron* felveti, hogy mindez esetleg az íjászok és számszeríjászok (hajítógép-kezelők) csoportjához való tartozásra vonatkozik,¹⁷² mivel ezeknek a fegyvernemeknek a katonái különösen kegyetlenek és vérszomjasak voltak.¹⁷³

A korai újkor nagy kánonjogászai közül az egyik legragyogóbb humanista erudícióval *Manuel González Téllez* (†1680)¹⁷⁴ rendelkezett. Híres kommentárjában a dekretálisok V. könyvének 15. címét, vagyis az íjászok témáját a rá jellemző módszerrel fejt ki. Először megjegyzések (*Notae*) cím alatt a kommentált dekretálisrészletet történelmi adatokkal egészíti ki, illetve meghatározza a benne felmerülő fogalmakat, például a nyíl (*sagitta*) fogalmát. Már a meghatározáshoz is klasszikus ókori szerzőket idéz. Ezután lát a téma kifejtéséhez. Sajátos módszerének megfelelően először az íjászat és a hajítógép-kezelés történetét mutatja be az emberiség egészének hadtörténete keretében. Nem csupán római jogi szövegeket, de a klasszikus szépirodalom fontos műveit és a jelentős ókori történetírókat is idézi. Bár ez a módszer kissé terjengősnek látszik, mégis magasabb nézőpontot tesz lehetővé, és felülemelkedik a kánoni szöveg betűjének pusztá nyelvtani és logikai magyarázatán. Ezek a történeti utalások a szerző számára olyan perspektívát nyitnak, amely eligazítást ad például a kánoni törvény indokára nézve is. A fegyverkezés fejlődése során az ókori szerzők tanúsága

¹⁷¹ Cod. 4.41.2: ed. Krueger 178–179 („Nemo alienigenis barbaris cuiuscumque gentis [...] loricas et scuta et arcus sagittas et spathas et gladios vel alterius cuiuscumque generis arma audeat venundare, nulla prorsus iisdem tela, nihil penitus ferri vel facti vel adhuc infecti ab aliquo distrahat, perniciosum namque Romano imperio et proditioni proximum est barbaros [...] ut validiores reddantur, instruere”).

¹⁷² CIRONIUS: *Paratitla*, Ad Lib. V, tit. 15, n. 7: ed. Vindobonae, 1762, 473.

¹⁷³ Az ilyen egységek kegyetlenségére és a lovagi hadviselés (vagy akár az akkori „nemzetközi jog”, illetve az erkölcs) szabályai iránti érzéketlenségére példa lehet az Agincourt mellett vívott ütközet; vö. KEEGAN 131–133.

¹⁷⁴ Vö. GONZÁLEZ-VARAS, A.: *González-Téllez, Manuel*, in DGDC IV, 232–234.

szerint a nyíl és a hajtógép különlegesen kegyetlen fegyverek voltak a korábbi harci szerszámokhoz képest.¹⁷⁵ González Téllez ezután reflektál korának technikai változására. Megjegyzi, hogy az íjak és a nyilak kimentek a szokásból, bár nem az idézett pápai rendelkezés tilalma miatt, hanem azért, mert súlyosabb és kegyetlenebb szerkezeteket találtak fel, jelesül az ágyúkat és a muskétákat, amelyekkel ólomlövedékeket kezdtek kilőni.¹⁷⁶ Ezután reflektál a szerző a glossza és a többi magyarázó értelmezésére, amely szerint az adott fejezet az íjászok és a hajtógép-kezelők mesterségének gyakorlását tiltja a keresztények elleni igazságtalan háborúban, viszont nem tiltja az igazságos háborúban, mert ott nem számít, milyen módon küzd az ember. E vélemény *Szent Ágoston*-i forrását is idézi, sőt ezt még *Homérosztól* vett mondással is alátámasztja. Ezek után azonban vitába száll ezzel az általános nézettel. Talán egyetlenként a kor jelentős szerzői közül, azt hangsúlyozza, hogy II. Ince pápa rendelkezése abszolút formában tiltja el a keresztények ellen az ilyen tevékenységet. Ha a háború igazságtalan, akkor más, még súlyosabb indokból is tilos keresztények ellen ilyen fegyvereket alkalmazni, sőt más fegyvereket használni is. Ha a háború igazságtalan, sem keresztények, sem pogányok ellen fegyvert használni nem szabad. Nem mondja ki a szerző hangsúlyozottan, de a szövegből mégis egyértelmű a következtetés, hogy ilyen fegyverek használata katolikus keresztények ellen igazságos háborúban is tilos. Ez a felismerés magában rejti azt a modern gondolatot, amely a tömegpusztító fegyverek elítélésével kapcsolatos: igenis lehetnek olyan fegyverek, amelyeknek válogatás nélküli, szörnyű pusztító hatása az adott harci cselekmények igazságosságát a háború indokaitól függetlenül is minősítheti. *González Téllez* ezek után néhány olyan szerző véleményére utal, akik szintén elvetik e kánon alapján a hajtógépek és a tüzérség használatának megengedettségét igazságos háború-

¹⁷⁵ GONZÁLEZ TÉLLEZ, E.: *Commentaria perpetua in singulos textus quinque librorum Decretalium Gregorii IX*, Ad Lib. V, tit. 15: ed. Venetiis, 1766, V, 169 („Tamen crescente hominum malitia et dominandi cupiditate, cum bella crebra essent, crudeliusque fuit genus armorum, quam sagittarum et ballistarum: tum quia sagittae veneno essent illitae [...]).

¹⁷⁶ I. h.

ban is. Ezek a szerzők azonban nem a fenti megfontolásból, nem is pusztán a dekretálisszöveg logikájából indulnak ki, hanem egy új feltételezést vezetnek be, nevezetesen, hogy az ilyen harci mesterségek gyakorlói az ördöggel szövetkeznek, és neki kötelezik el magukat annak fejében, hogy pontosan és hatékonyan űzzék kegyetlen foglalkozásukat. Ezt a nézetet *González Téllez Torreblanca*, *Martín Antonio Delrio* és *Agostinho Barbosa* munkáiban fedezi fel. Ám nem ért egyet velük, hiszen ha maga ez a tevékenység az ördöggel való cimborálás miatt eleve átkozott volna, pogányok és eretnekek ellen sem volna szabad gyakorolni azt.¹⁷⁷ Csakhogy a kánon ezeket a tevékenységeket ennyire abszolút formában nem tiltja. *Innocent de Ciron* nézetével, amely szerint ez a fejezet nem az íjak vagy hajítógépek használatát bünteti, hanem az íjászok és a számszeríjászok csoportjához vagy katonai egységéhez való tartozást, González Téllez nem ért egyet. Határozottan rámutat, hogy II. Ince pápa dekretálisa nem fegyvernemekről és csoportokhoz való tartozásról szól, hanem ezen katonai tevékenység gyakorlásáról. Vagyis a szöveg nem ítéli el a számszeríjászok (hajítógép-kezelők) és az íjászok mesterségét, hanem csak azt tiltja, hogy ezt keresztények és katolikusok ellen gyakorolják.¹⁷⁸ Végül a történelmi adatok fényében leszögezi, hogy éppen ez a körülmény a dekretálisfejezet jelentésének a kulcsa: a benne megjelölt harci tevékenységeket *keresztények ellen* tilos gyakorolni. Ahogyan a római jog a barbárok fegyverekkel és hadianyagokkal való támogatását büntette,¹⁷⁹ úgy a kánon-jog is tiltotta és szigorúan szankcionálta az ilyen cikkek eladását a szaracénoknak és különféle katonailag fontos mesterségek gyakorlását az ő szolgálatukban, a keresztények ellen.¹⁸⁰

¹⁷⁷ I. m. 187 („Sed nec haec sententia sustineri potest ex ratione proxime adducta: nam si ars haec malefica esset et ex pacto cum daemone inito procederet, nec ea etiam contra Paganos aut haereticos uti liceret”).

¹⁷⁸ GONZÁLEZ TÉLLEZ: *Commentaria perpetua* Ad Lib. V, tit. 15: ed. Venetiis, 1766, V, 187.

¹⁷⁹ Pl. Cod. 4.41.2; lásd fent 171. jegyzet.

¹⁸⁰ GONZÁLEZ TÉLLEZ: *Commentaria perpetua* Ad Lib. V, tit. 15: ed. Venetiis, 1766, V, 187. Vö. pl. X 5.6.6: ed. Friedberg II, 773 (Conc. Lat. III, a. 1179, c. 24: ed. COD 223); X 5.6.12: ed. Friedberg II, 775 (Clemens III, a. 1187–1191, „Quod olim”: JL 16636 = JAFFÉ, PH.: *Regesta Pontificum Romanorum ad a. p. Ch. n. MCXCVIII*, cura S. Löwenfeld–F. Kaltenbrunner–P. Ewald, I–II,

A barokk kor számos egyházi és morális munkája már nem vagy csak röviden említi az íjászok és hajítógép-kezelők témáját. Ízelítőként hadd utaljunk néhány szerzőre.

A németalföldi *Henricus Zoesius* (†1627) erről a fejezetről csupán annyit állapít meg, hogy „a balliszták használata a kövek és nyilak hajtására hajdan gyakori volt a háborúban. Szerepüket ma a nagyobb kárt okozó ágyúk töltik be. Azok használatát, mivel kevésbé felel meg a keresztény erkölcsnek, Ince pápa kiközösítés terhe alatt tiltja”.¹⁸¹ E rövid megjegyzésben figyelemre méltó mind az ágyúk gyakorlati azonosítása a régi harci gépekkel vagy pontosabban azokkal azonos kategóriába való sorolásuk (*alia tormenta*). Másfelől a tilalom indoklásában mintha az általános keresztény magatartás erkölcsi elve kerülne előtérbe a konkrét jogszabályi hivatkozásokkal szemben.

Ludwig Engel salzburgi professzor, a bencés rend kiemelkedő egyháztudósja (†1674), a tüzéség kérdésére másként reflektál. A dekretálisfejezetet beleállítja korának összefüggésébe. „Ez a rendelkezés – írja – régen született, amikor gyakori volt az íj használata, ezért ma ugyanezt kell mondanunk azokról, akik ágyúkat és más harci gépeket használnak a keresztények ellen.” A háború igazságosságáról szóló megjegyzést Engel is fenntartja, vagyis a tilalmat az igazságtalan háborúban küzdőkre vonatkoztatja. A kiközösítés szankcióját az előző évszázadok mértékadó nézetéhez igazodva utólag kimondandónak tekinti, de a sok korábbi finom különböztetés eredményeként, más egyházi jogszabályok alapján röviden megjegyzi, hogy „keresztények és pogányok közötti háborúban

¹Lipsiae, 1881–1888 [úny. Graz, 1956], II, nr. 16636; X 5.6.17; ed. Friedberg II, 777 (Conc. Lat. IV, a. 1215, const. [71]; ed. García y García 115).

¹⁸¹ZOESIUS, H.: *Commentarius in ius canonicum uniuersum, sive ad Decretales epistolae Gregorii IX P.M.*, Coloniae Agrippinae, 1714, 722.

azok a keresztények, akik a pogányoknak szolgálnak, fenntartott kiközösítésbe és más büntetésekbe esnek” (vö. X 5.6.12; Extrav. Io. 8.1; Extrav. Com. 5.2.1).¹⁸²

Anaklet Reiffenstuel (†1703), a római kúriában is nagy tekintélynek örvendő ferences kánonjogász ugyancsak reflektál röviden arra a tényre, hogy az íjászat a hadviselésben elvesztette jelentőségét. González Téllezre hivatkozva olyan meghatározást ad az íjászokról és a hajítógép-kezelőkről, amely ezt a két kategóriát azonosnak (szinonimának) tekinti, sőt a tüzéseket is magában foglalja.¹⁸³ Arra a problémára, hogy mire terjed ki az ilyen eszközök katolikus keresztények elleni használatának büntetése, először is a szöveg betű szerinti értelméből válaszol, vagyis megállapítja, hogy ez egyetemes tilalomnak látszik (*universaliter videatur prohibitum*). Ezt ilyen következetesen González Téllez vallotta. Ezután azonban a szerző – mintha nem hinne a szöveg szó szerinti értelmének – hozzáfűzi: „mégis valószínűbb, hogy ez csak azt tiltja, hogy az ilyen mesterséget hitetlenek vagy eretnekek érdekében, katolikusok ellen gyakorolják [...], vagy tiltja azt is, hogy katolikusok érdekében katolikusok ellen igazságtalan háborúban éljenek azzal”.¹⁸⁴ Ezt követően pedig visszatér a régebbi kommentátorok által is hangoztatott – és ez esetben félrevezető – elvhez, hogy tudniillik igazságos háborúban nem kell különbséget tenni az eszközök között. Alátámasztásul mindenesetre csupán a *Decretum Gratiani* klasszikus helyére hivatkozik (C.23 q.2 c.2), amely szerint ilyenkor mindegy, hogy nyíltan vagy lesből hadakozik-e az ember.¹⁸⁵ Vagyis figyelmen kívül hagyja ezeknek a harci

¹⁸² ENGEL, L.: *Collegium universi iuris canonici... servato ordine Decretalium accuratius translatum*,
¹³Salisburgi, 1751, II, 1160.

¹⁸³ REIFFENSTUEL, A.: *Ius canonicum universum*, Lib. V, tit. 15, c. un.: ed. Venetiis, 1735, V, 220 („Resp. I. *Sagittariorum, Ballistariorum* nomine veniunt, qui vel in iaculandis sagittis, aut saxis ex arcubus et Bal. [quarum usus olim frequens erat velut hodie usus est] in emittendis glandibus, et maioris ponderis globis plumbeis, ferreis, aut etiam lapidibus, ex Tormentis bellicis, peritiam habent, ut cum aliis notat Gonzal. *in c. un. h. t. n. 3*”).

¹⁸⁴ I. h. („tamen probabilis est, vel prohiberi hic dumtaxat artem hanc exercere pro infidelibus aut Haereticis contra Catholicos, conformiter *cap. Ita quorumdam 6 etc. C. Quod olim 12. de Iudaeis, et Extravag. 1. eod.* Vel prohiberi eandem etiam pro Catholicis contra Catholicos in bello iniusto”).

¹⁸⁵ I. h.

eszközöknek az egyes korábbi szerzők által már említett, különösen pusztító hatását, pedig ennek szem előtt tartása befolyással lehetne az ilyen fegyverek használata igazságosságának megítélésére is. Így viszont a kánoni előírás a gyakorlatban részint jelentéktelen marad, mert az igazságtalan, illetve a szaracének érdekében a keresztények ellen folyó hadakozást „természetjogi”, illetve másutt található kánonjogi rendelkezések amúgy is tiltják, részint viszont gyakorlatilag alkalmazhatatlan, mert a büntetéshez először azt kellene eldönteni, hogy melyik hadviselő fél háborúzik igazságosan. Csakhogy a törvényes államhatalom által viselt háborút a kor erkölcsi felfogása szerint az „alattvalóknak” igazságosnak kell vélelmezniük. Ezt maga Reiffenstuel is így vallja híres morálteológiai kézikönyvében.¹⁸⁶ Kánonjogi főművében a fenti hadi mesterségek gyakorlását igazságos háborúban egy esetben minősíti mégis tilosnak: ha varázslás, babona-ság vagy más ördögi praktika járul hozzájuk.¹⁸⁷

Franz Xaver Schmalzgrueber, a következő nemzedék legtekintélyesebb jezsuita kánonjogásza (†1735) ennek a dekretálisfejezetnek a magyarázatában – mint más témákban is nagyon gyakran¹⁸⁸ – Reiffenstuel követőjének bizonyul. Önálló azonban annyiban, hogy azt a nézetet, amely szerint az adott fejezetben szereplő tilalom esetleg teljesen általános lenne, meg sem említi. Az ilyen eszközök tilalmának a hitetlenek javára, keresztények elleni használatra való vonatkoztatását nem csupán valószínűnek mondja, hanem kijelenti, hogy a fejezet főként (*praesertim*) ezt tiltja.¹⁸⁹ A szankcióra nézve is valamivel világosabban

¹⁸⁶ REIFFENSTUEL, A.: *Theologia moralis*, Tom. I, Tract. IV, dist. 7, n. 44: ed. Monachii–Augustae Vindelicorum, 1752, I, 150 („Subditi in dubio de iustitia Belli, pro Principe ad Bellum eos vocante praesumere, eique parere et militare possunt. Ita Layman *lib. 2. tract. 3. cap. 12. n. 7* cum aliis. Ratio est, quia in dubio quisque tenetur obedire Principi vel Superiori suo”).

¹⁸⁷ REIFFENSTUEL: *Ius canonicum univrsium*, Lib. V, tit. 15, c. un.: ed. Venetiis, 1735, V, 220.

¹⁸⁸ VÖ. SCHULTE, J. F.: *Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts auf Grundlage der kirchlichen Quellen und der Staatsgesetze in Oesterreich und den übrigen deutschen Bundesstaaten nebst dessen Literaturgeschichte und einer Statistik der katholischen Kirche*, Giessen, 1863, 78, 8. jegyz.

¹⁸⁹ SCHMALZGRUEBER, F. X.: *Ius Ecclesiasticum univrsium*, ad. Lib. V, tit. 15, n. 2: ed. Romae, 1845, V/I., 512.

fogalmaz, bár lényegileg nem állít mást, mint elődje. Kiemeli, hogy a keresztények közti háborúban (értsd: az igazságtalan háborúban, hiszen az igazságos háborúban ő sem utasítja el ezt) a kiközösítés utólag kimondandó (*ferendae sententiae*), ahogyan ezt már fél évezreddel korábban Peñaforti Rajmund is tanította, a pogányok érdekében keresztények ellen ilyen eszközöket használó keresztény viszont önmagától beálló, fenntartott kiközösítésbe esik, és más büntetések is sújtják, ám nem az említett kánoni rendelkezés alapján, hanem más jogszabályhelyek értelmében.¹⁹⁰

Egy másik kortárs, a jezsuita *Vitus Pichler* (†1736) is megemlékezik tankönyvében erről a témáról. IX. Gergely dekretálistgyűjteményének *De Sagittariis* titulusát magyarázva már a bevezető összefoglalásban egy sorban említi az íjászokat, hajítógép-kezelőket és a tüzéreket. A régi tevékenységek fogalmának bemutatását már szükségesnek érzi. Így ír: „Sagittarius-oknak régen azokat mondták, akik íjából együtt és egyszerre több nyilat lőttek ki, ballistarius-oknak pedig, akikről ebben a címben szintén szó esik, azokat akik ballisztákból, vagyis katapultokból ügyesen tudtak köveket hajítani az ellenségre egyszerre és együttesen, sokak pusztulására vagy akár a várfalak rombolására. Manapság, amikor az íjak és a régi típusú hajítógépek kimentek a szokásból, ugyanilyen embereknek tekinthetjük a tüzéreket, vagyis azokat, akik ágyúkból, mordályokból, mozsarakból gránátokat, puskagolyóbisokat, ólomgolyókat, vas- vagy kőgolyókat tudnak kilőni az ellenségre és az ellenség városaira, melyek sokkal nagyobb pusztulást okoznak, mint a hajdani gépek.”¹⁹¹ Ezután azonban a szerző Engeltől eltérően inkább azt hangsúlyozza, hogy a tüzéséget keresztények és katolikusok ellen is szabad alkalmazni, de természetesen csak igazságos háborúban. E nézete mellett, amely lényegében nem sokban különbözik a hagyó-

¹⁹⁰ I. m. n. 3.

¹⁹¹ PICHLER, V.: *Candidatus abbreviatus iurisprudentiae sacrae*, II, ⁵Augustae Vindelicorum-Wirceburgi, 1752, 635.

mányoktól, a *Gratiamustól* származó régi forráshelyen kívül (C.23 q.2 c.2) arra is hivatkozik, hogy mindezt „megerősíti az eltűrt gyakorlat”.¹⁹²

Pichler azonban az íjásokról szóló fejezetet egy másik művében alkalomnak tekinti arra is, hogy a fejedelmek hatalmáról értekezzék.¹⁹³ Azt a kérdést vizsgálja, hogy a katolikus fejedelem megtámadhat-e pogány népeket hittérítés céljából. Bibliai helyekre, az egyházatyák műveire, kánonokra és számos szerzőre hivatkozva bizonyítja, hogy „nem megengedett dolog a barbár és hitetlen népeket [...] a kereszténység elfogadására kényszeríteni”.¹⁹⁴ A gyarmatosító háborúk jogcíméről szóló fejtegetésében érezhető Francisco de Vitoria hatása. Gondolatmenete egy konkrét esetről indul ki. 1732-ben V. Fülöp spanyol király elfoglalta Oránt a Török Birodalom védelme alá helyezkedő araboktól. Felmerült tehát a kérdés, hogy mi volt ennek a háborúnak a jogcíme. A keresztény hit terjesztését mint törvényes indokot Pichler kategorikusan elvetette. Szó lehetett azonban arról, hogy a terület – a valóságnak megfelelően – korábban spanyol birtok volt. A szerző azonban a témát elvi általánosságban veti fel. Kitér az amerikai spanyol hódításokra is, ahol a korábbi birtoklás tényére nem lehetett hivatkozni. Mindezeknek a gondolatoknak a kifejtéséhez a kiindulópontot az íjásokról szóló dekretálisfejezet adta, mivel annak szövege különbséget tesz a keresztények, illetve a katolikusok és a nem keresztények elleni háború között.

Sajátos említést érdemel a piarista *Remigius Maschat* (Remigius a Sancto Erasmo; †1747) megjegyzése. Számos kiadást megért kánonjogi tankönyve kísérletet tesz arra is, hogy megállapítsa, mely dekretálisfejezetek kerületek hatá-

¹⁹² I. h. („quod confirmat praxis tolerata”).

¹⁹³ PICHLER, V.: *Ius Canonicum practice explicatum, seu decisiones casuum selectorum centumoctoginta quinque ad singulos Decretalium Gregorii Papae IX titulos, et ad consuetum referendi modum accomodatae. Opus novum, prius in duas partes divisum, nunc vero redactum in unum volumen*, Lib. V, tit. 15 De sagittariis, decisio 159; ed. Ingolstadii, 1746, 624–626.

¹⁹⁴ I. m. 625.

lyon kívül az újabb egyházi törvényhozás révén,¹⁹⁵ melyeket módosítottak vagy terjesztettek ki az esetek tágabb körére. Ezekben a jegyzékekben az íjászokról szóló fejezet egyáltalán nem szerepel. Eszerint Maschat meggyőződése, hogy azt későbbi tételes egyházi jogszabály nem módosította. Ez a gondos jegyzékek alapján meggyőzőnek is tűnik. Művének második részében a szerző kommentálja az adott fejezetet, magyarázata igen közel áll Pichleréhez, amennyiben hozzá hasonlóan definiálja az íjász fogalmát, utalva arra is, hogy a harcban egyszerűen és együttesen több lövedéket lőnek ki. Hasonlóképpen írja le a tüzéség szerepét is. Minden elvi különbségtétel nélkül alkalmazza az íjászokra és hajítógép-kezelőkre vonatkozó tilalmat a tüzésekre, ugyanolyan következményekkel, mint ahogyan azt a régi kommentátorok bemutatták, vagyis az igazságos háborúban megengedhetőnek minősíti ezt a tevékenységet. Hangsúlyozza – bár a Navarrai Doktornál jóval tömörebben –, hogy ennek a mesterségnek a megtanítása a hitetleneknek vagy gyakorlása az ő javukra a keresztények ellen önmagától beálló kiközösítést von maga után. Ez utóbbi esetben a büntetés alapja nem a IX. Gergely dekretálisgyűjteményében álló ide vonatkozó fejezet (X 5.15.un.), hanem egy másik dekretális hely (X 5.6.6), amelyet rendszeresen megújít a köztudatban a *Coenae Domini* bulla¹⁹⁶ felolvasása. Itt tehát egy további szankcióról van szó a fenti tényállásnak egy minősített esetére nézve. Ugyanakkor *Remigi*us megjegyzi, hogy ha a keresztények az ilyen mesterséget egyéb meg nem engedett módon gyakorolják, például babonasággal vagy a golyóbi-

¹⁹⁵ MASCHAT, R.: *Institutiones canonicae*, Ferrariae, 1760, I, 169–174 („Elenchus I, Decretalium expresse vel tacite correctarum a posterioribus Decretalibus, partim abrogatione, partim derogatione, partim moderatione”), 175–185 („Elenchus II, Decretalium correctarum a Sacro Concilio Tridentino partim abrogatione, partim derogatione, partim moderatione”), 185–188 („Elenchus III, Decretalium ampliatarum a Sacro Concilio Tridentino”).

¹⁹⁶ Maschat fogalmazása alapján a *Coenae Domini* bulla önálló jogforrásnak tekintése sem zárható ki. Az újabb szerzők viszont hangsúlyozzák, hogy a bulla felolvasása nem minősült a büntető jogszabályok jogi értelemben vett kihirdetésének (*promulgatio*); vö. PLÖCHL, W. M.: *Abendmahlbulle*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, Hrsg. v. J. Höfer–K. Rahner, I. Freiburg im Breisgau, 1957, 32.

sok megmérgezésével, akkor utólag kimondandó kiközösítés a büntetésük. Ezt azonban már az eredeti dekretálsífejezetre hivatkozva állítja.¹⁹⁷

8. Vélemények az Egyház illetékességéről: regalizmus és katolikus ortodoxia

Az összes eddigi szerzők kitértek a világiak meg nem engedett katonai tevékenységének egyházi büntetésére. Ennek jogcímére nézve is születtek bizonyos reflexiók az Egyház büntető hatalmáról, a halálos bűn és a kánoni büntetés kapcsolatáról, valamint a világi fejedelmek autonómiájáról. Az egyházi és világi hatóságok illetékességének meghatározása azonban időközben nagy elméleti és politikai viták tárgya lett. A 17–18. században az abszolutisztikus világi uralkodói hatalom kiterjesztésére különféle elméleti próbálkozások születtek. Alapvetően szűkíteni igyekeztek a személyeknek és az ügyeknek azt a körét, amelyben az Egyház „joghatósági hatalma” (*potestas iurisdictionis*) érvényesült. Ugyanakkor az egyházi és a világi hatalomra vonatkozó fogalmak, a jog és a társadalom szemlélete is változáson mentek keresztül. Míg az Egyházban továbbra is széles körben használták a nagyon sok történelmi jelentéssel megterhelt és viszonylag pontatlan latin *potestas* kifejezést, amely ontológiai képességet is jelölhetett (például a *potestas ordinis* szóösszetételben, ahol az Eucharisztia átváltoztatásának a képességére is vonatkozott), addig a világi gondolkodásban *Spinoza*, majd még inkább *Montesquieu* műveiben megjelenik az államhatalom mintájára felfogott kormányzati hatalom általános fogalma, sőt annak hatalmi ágakra való felosztása is. Úgy tűnik, növekszik a katolikus ortodoxiát képviselő és a kor divatos áramlatait megjelenítő szerzők értelmezési horizontjának a különbsége. E mögött a jelenség mögött egyfelől az abszolutisztikus uralkodók, majd a nemzetállamok hatalmi ambíciói, másfelől a katolikus egyházjogi

¹⁹⁷ MASCHAT: *Institutiones canonicae*, Ferrariae, 1760, II, 210a („Si illicite christiani hac arte utantur, verbi gratia cum superstitionibus et venenatione glandium, excommunicandi sunt, c. unicus huius tituli”).

és erkölcstani gondolkodásnak a változó körülményekre való lassú reagálása húzódik meg. A gallikán nézetekre hajló *Zeger Bernard Van Espen* például az egyházjogot bemutató szisztematikus művében az egyházi bűncselekményekről szólva azzal a történelmi megállapítással kezdi mondanivalóját, hogy sok évszázadon keresztül igen szélesen kiterjedt az Egyház fennhatósága a laikusok bűncselekményeire nézve is. A püspökök minden bűncselekményről, még a rejtettekről is vizsgálatot folytattak. Ez az *inquisitio* (azaz vizsgálat) és az eljárás a bűnösnek az Egyházzal való kiengesztelődésére irányult. A külső és a belső fórum nem volt elválasztva – mondja –, nem volt különbség a belső és a külső fórumon illetékes személy között. Erről a régi fegyelemről azt állítja a szerző, hogy mintegy tizenegy évszázadig tartott. A korai középkori állapotra nézve kijelenti, hogy nem volt különbség az egyházi és világi bűncselekmények között, legalábbis abban az értelemben, hogy bizonyos világi kérdések az egyházi bírónak voltak fenntartva, és nem volt tilos a püspököknek a világiak civil bűncselekményeiről, például a lopásról, a gyilkosságról vizsgálatot folytatni és ezekért nyilvános vagy titkos vezeklést kiszabni, ám nem pusztán a bűncselekmények megtorlására, hanem az elkövető megjavítására és a botrány helyrehozatalára. *Van Espen* fejtegetéseiben bőségesen támaszkodik Jean Morin (1591–1659) francia teológus írásaira, amelyekben a történelmi adatok gazdagsága tűnhetett vonzónak a számára. A történelmi előzményekhez képest azután változást állapít meg III. Ince pápa korától fogva, aki a bűn alapján az egyházi büntetés tekintetében az egyházi hatóság illetékességét minden bűncselekmény esetén bizonyos vonatkozásban kimondja (X 2.1.13). A későbbiekben *Van Espen* szerint a királyi bírák azt tapasztalták, hogy a püspökök és officialisaik már nem csupán a bűnbánat szentségének szempontjából, hanem testi és pénzbüntetés kiszabása céljából is ítélni kezdtek világiak büntetőügyeiben. Ebből a történelmi képből következtet aztán a szerző arra, hogy saját korában világi, egyházi és vegyes bűncselekményeket kell megkülönböztetni. A legelsőkből a világi bíró ítélni kezd világiak fölött, és ezek miatt őket püspöki officialis elé nem lehet idézni. Az egyháziakban csakis az egyházi bíró ítélni kezd, világiak

ügyében is. A vegyes ügyekben azonban megelőzésnek van helye.¹⁹⁸ Az egyházi bűncselekmények között mindenesetre a szerző nem foglalkozik a korábbi kánonjogászok által bőségesen kommentált katonai cselekményekkel.

A katolikus ortodoxiát képviselő szerzők erre az új típusú hatásköri bizonytalanságra vagy vitára azzal reagáltak, hogy az Egyházat is *societas perfecta* gyanánt, azaz elsődleges jogrendként határozták meg, amelynek működéséhez saját eszközei elegendőek, nem más jogrendtől kapja kötelező erejét. Vagyis az Egyház nem hasonlítható valamely állam joga szerint létesített egyesülethez vagy társasághoz. Ugyanakkor még az olyan tekintélyes katolikus szerzők is, mint *Giovanni Devoti* (†1820), akit a szentszéki hatóságok döntéseikben is gyakran idéztek, és így *auctor probatusnak*¹⁹⁹ tekinthető, egyre inkább tartózkodnak a világi személyek evilági tevékenységével kapcsolatos egyházi büntetések részletezésétől. *Devoti* világos különbséget tesz az egyházi és a világi hatóság illetékesége között: „A polgári államnak – írja – megvannak a maga dolgai és személyei; ugyancsak megvannak a maga dolgai és személyei az egyházi *respublicának* is, amely nélkülük nem lehetne valódi és tökéletes *respublica*. Az összes világiak a polgári államhoz (társadalomhoz, *respublicához*) tartoznak, a klerikusok az egyházihoz, mivel ezek azok a polgárok, akikből a két *respublica* áll. A polgári állam (társadalom) sajátjai az összes világi ügyek, ami pedig a szent és isteni dolgokra vonatkozik, csakis az egyházi hatalomnak van alárendelve.”²⁰⁰ Egyértelműen

¹⁹⁸ VAN ESPEN, Z. B.: *Ius ecclesiasticum universum*, Pars III, tit. 4, cap. 1: ed. Uő: *Opera omnia canonica*, III., Venetiis, 1769, 42–43.

¹⁹⁹ Vö. pl. MOSIEK, U.: *Auctores probati*, in *Lexikon für Theologie und Kirche* I, Freiburg im Breisgau, 1957, 1025; HIEROLD, A. E.: *Auctores probati*, in *Lexikon für Kirchen- und Staatskirchenrecht*, Hrsg. v. A. Campenhausen – I. Riedel Spangenberg – R. Sebott, I–III, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2000–2004, I, 175–176 (Devotit név szerint is említi).

²⁰⁰ DEVOTI, J.: *Institutionum canonicarum Libri IV*, IV, Venetiis, 1829, 17 („Civilis republica habet res ac personas suas; et suas item res ac personas habet republica ecclesiastica, quae sine illis vera ac perfecta republica haberi non posset. Laici omnes pertinent ad civilem rempublicam, clerici ad ecclesiasticam, quoniam hi sunt cives, ex quibus hae duae republicae efficiuntur. Civilis reipublicae propriae sunt omnia civilia negotia, quidquid res sacras aut divinas respicit, tantum ecclesiae subest potestati”).

látszik tehát, hogy *Devoti* az Egyház tökéletes társasági mivoltával arányban szögezi le, hogy kell lenniük olyan személyeknek és ügyeknek, jelesen a klerikusoknak és a szent dolgoknak, amelyek csak az Egyház hatáskörébe tartoznak, hiszen ilyenek nélkül az Egyház nem lehetne valódi és tökéletes *respublica*. Bár a szerző az egyházi joghatóság elméleti megalapozásában és körülírásában éppenséggel nem ért egyet a jozefinizmus vagy a febronianizmus tanaival, és világos különbséget tesz a bűncselekmény és a bűn között, mégsem foglalkozik tételesen a tüzéség tevékenységével vagy a meg nem engedett katonai cselekményekkel. Vallja ugyanis, hogy „minden bűncselekményben bűn is rejlik, hiszen az isteni vagy az emberi jog helytelen megszegése bűn, mivel Isten az embereknek nemcsak azt parancsolta, hogy az őáltala vagy az Egyház által hozott törvényeknek engedelmeskedjenek, hanem azoknak a törvényeknek is, melyeket a világi hatalom hoz, ha az isteni és egyházi parancsokkal nem ellenkeznek. Ellenben nem minden bűn számít egyben bűncselekménynek is, hiszen nem mindegyik okoz a társadalomnak kárt, így ezek az isteni büntetésnek vannak alávetve, de az emberi törvények nem sújtják őket”.²⁰¹ Ez pedig kellő alap arra, hogy – bár a bűnre tekintettel az egyházi hatóság sok cselekményre nézve illetékes lehet – ne kelljen egyházi (kánoni) bűncselekményként büntetni világi személyek elsősorban evilági ügyekkel kapcsolatos tetteit. Feltűnő, hogy *Devoti* – eltérően számos középkori gondolkodótól, akik az Egyházat és a Birodalmat úgy fogták fel, mint egyazon *respublica christiana* lelkét és testét – az egyházi és világi „hatalom” gyakorlási körét a személyek és a dolgok két csoportra osztásával elválaszthatónak tekinti. E szemlélet mögött távolabbi előzményként érezhető a klerikusi *immunitas* ősi hagyománya és talán a germán jogra jellemző személyi elv is. A mai teológiai és egyházjogi látásmód viszont azt hangsúlyozza, hogy ugyanazok a személyek tagjai az Egyháznak és a világi társadalomnak. Az egyházi és a világi jog az általuk szabályozott *életviszonyok köre* tekintetében térnek el egymástól.

²⁰¹ I. m. 18.

9. Epilógus: a 19–20. század reflexiói

Ahogy korábban már Maschat az íjászok elleni fejezetet továbbra is hatályban lévőnek nyilvánította, úgy formailag hatályosnak tekintik azt még a 19. század végének katolikus szerzői is. *Filippo De Angelis* például 1891-ben megjelent munkájában is hatályos jogforrásként beszél az íjászkorról szóló fejezetről, sőt egyik-másik gyóntatói summához hasonlóan a párbaj mögötti elhelyezését annak tulajdonítja a gyűjteményben, hogy mindkét tevékenység során könnyen emberülésre kerülhet sor. Ugyancsak követi azoknak a korábbi értelmezőknek a nyomdokait, akik az íjász kifejezést az íjjal vagy hajítógéppel harcolók teljes csoportjára alkalmazzák. Történelmi felvilágosítást is igyekszik fűzni a témához mondván: „Ezt a mesterséget főként a törökök elleni szent háborúban alkalmazták, és ezért tiltja meg e cím egyetlen fejezete az ilyen tevékenységet kiközösítés terhe alatt a keresztények ellen.”²⁰² Ezután természetesen ez a szerző is megállapítja, hogy napjaiban az ágyúk és a puskák vannak használatban. A tevékenységnek azt a gyóntatói irodalomban itt-ott felbukkanó vonatkozását, hogy „ellenkezik a szelídséggel és a lélek kegyetlenségét fejezi ki”, megemlíti ugyan, de ismétli a régi tételt, hogy ez igazságos háborúban mégis gyakorolható. A szaracénok és más nem keresztények ilyen hadakozásra való tanítása vagy az ő megbízásukból ilyen eszközök bevetése keresztények ellen önmagától beálló kiközösítés terhe alatt tilos. Erről a pontról szerzőnk világosan ismétli a 17–18. századi katolikus összefoglalásokat azok érveivel együtt.²⁰³

A dekretális jogot magyarázó utolsó nagy kézikönyv, *Franz Xaver Wernz* (†1914) munkája (*Ius Decretalium*) az íjászok témájáról már csak a párbajról szóló fejezet záradékában emlékezik meg. Hangsúlyozza, hogy a természetjog szankciói az igazságos és igazságtalan háborúról érvényben maradnak, de maga

²⁰² DE ANGELIS, PH.: *Praelectiones iuris canonici*, Tomi quarti Pars unica, Romae–Parisiis, 1891, 254.

²⁰³ I. m. 254–255.

az íjászokról szóló tételes jogi rendelkezés immár elveszítette jelentőségét.²⁰⁴ Noha ez a fejezet és a *Decretum Gratianum* az igazságos háborúról szóló passzusa bőséges anyagot szolgáltatott a pápa előjogairól és a keresztény etnarchia fogalmáról, valamint a nemzetközi jogról kibontakozó fejtegetésekhez is, az ő korában már mindez az ágyúk használatát nem akadályozza, még kevésbé a nyilakét és a hajítógépeket. Ugyanezt ismétli Wernz művének a kánonjog kodifikációja után kiadott, átdolgozott változata is.²⁰⁵ A fogalmazás óvatossága ekkor már aligha indokolt, hiszen az 1917-ben kihirdetett *Codex Iuris Canonici* 6. kánonjának 5. pontja szerint az ebben a törvénykönyvben nem szereplő büntetések hatályukat veszítették. Tehát a régi büntető rendelkezés formálisan is hatályon kívül került.

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

Egyetlen kérdés történetét áttekintve szembesülnünk kellett a kánonjog és az erkölcsstan középkori szoros egységével, a kérdések megoldási folyamatán belüli pedig az egyes szempontok fokozatos különválásával. A bűn és a bűncselekmény kapcsolatának, illetve a középkor végén és az újkorban az egyházi és világi joghatóság viszonyának és jellegének szemlélete mélyreható változást mutat.

A zsinati kánonok – szemben például az egyedi esetekben hozott zsinati ítéletekkel vagy akár pápai döntésekkel – már a 11. század második és a 12. század első felében, így az íjászokról szóló kánon keletkezésének idején is, „a püspökök, a klerikusok vagy a hívő nép összességéhez szóltak, és általános jelentőségük

²⁰⁴ WERNZ: *Ius Decretalium* VI, 382, n. 383 („iuris statutum plane obsoletum et iamdiu vix ullius practici momenti”). Wernz nem mondja ki határozottan, hogy az íjászokra vonatkozó régi törvény tartalma teljesen ésszerűtlenné vált, ezért belső okból magától megszűnt, ám az „aligha van bármilyen gyakorlati jelentősége” fordulat óvatosan erre utal. A törvényhozó az adott rendelkezés megszűnését a 20. század legelején még formálisan nem állapította meg. A törvény belső okból való megszűnéséhez a kánonjogban lásd pl. ERDŐ P.: *Egyházjog*, 4Budapest, 2005, 100, n. 188.

²⁰⁵ WERNZ, F. X. – VIDAL, P.: *Ius canonicum. VII. Ius poenale ecclesiasticum*, 2Romae, 1951, 560–561, n. 480.

volt”.²⁰⁶ A kollektívokat magyarázó egyetemi jogtudomány pedig az akár zsinati, akár pápai, akár más eredetű szövegekből absztrakció útján jogelveket kristályosít ki. Amikor a gyóntatói kézikönyvek szerzői egyes esetek megoldását keresik, vagy sajátos tényállások minősítését kutatják, ezt a tudomány által már elvonatkoztatott alapelvek alkalmazása útján teszik. Szinte a középkor végéig ragaszkodnak az egyes alapevek jogszabályban fellelhető forrásának megjelöléséhez. Még a Bibliát és az egyházatyákat is – ilyen elvek tekintetében – jobbadán a kánonjogi gyűjteményekből idézik. Így láttuk ezt például Szent Ágostonnak az igazságos háborúban megengedett módszerekről szóló mondása esetében. Ugyanakkor nem ritkán merítenek általános elveket a római jog szövegeiből is. Ennek egyik kirívó példája, hogy az önmagától beálló és utólag kimondandó kiközösítés megkülönböztetésének ismérveit is római jogi szövegekben keresik.

A jogforrásokból vett alapelvek mellett a magyarázó szerzőkre is rendre hivatkoznak mind a nagy egyetemi összefoglalások, mind a fejlettebb gyóntatói kézikönyvek írói. A szerzők sorában előnyben részesítik a *Glossa ordinariát*, amelynek a szakmai vélemények között kiemelkedő tekintélyt tulajdonítanak. A legrangosabb gyóntatói summák és a kánonjogi kommentárok egymást idézik, így a későbbi professzorok, mondjuk a Navarrai Doktor, teljes rangú véleménynek tekintik a kázusokat tartalmazó summák állásfoglalásait is. Méltán teszik ezt, hiszen azok szerzői többnyire szintén a kánonjogász „szakma” rangos képviselői. A kánonjogi és morális szempontú esetmegoldás és érvelés különbsége valójában csak a 16. század második felétől kezdve kap hangsúlyt.

Ugyanakkor éppen a barokk korban figyelhető meg az a tendencia, hogy a kánonjogászok is kezdenek a természetjogra, a gyakorlati hasznosságra, a szokásokra hivatkozni a jogszabályokból vett alapelvek mellett.

²⁰⁶ GRESSER 572.

Az újkor elejétől több magyarázó igyekszik a rendelkezések értelmét kiadásuk körülményeivel, a kibocsátó eredeti szándékának bemutatásával megálapítani. Az íjászok és a számszerűjászok tekintetében a történeti interpretációra törekvő szerzőknek gyakran nem sikerül tisztázniuk a kánon keletkezési körülményeit, illetve tévednek ezen a téren. Esetleg éppen a humanista erudíció hatására a *ballistarius* szónak ókori jelentést tulajdonítanak (pl. de Ciron, Pichler). A történelmi távolság megnövekedtével felmerül annak gondolata is, hogy a *ballistarius* olyan általános kategória, amelybe beletartoznak a tüzések is. A középkori szerzőkkel szemben, akik a kánon eredeti jelentését más törvényhelyekre hivatkozva szűkítik, egyes újkori magyarázók (pl. Engel, Reiffenstuel, Pichler, Maschat) a tilalmat és a büntetést a tüzerekre is vonatkoztatják, vagyis kiterjesztik, vagy legalábbis tágan értelmezik. Ebben nem akadályozza őket az ősi jogelv sem, amely szerint a büntetéseket szoros értelemben kell magyarázni (VI 5.13.15).²⁰⁷ Ugyanakkor vannak olyan újkori szerzők, akik éppen erre a regulára hivatkozva a pogányoknak való fegyverszállítás büntetése alól mentesnek mondják azokat, akik a fegyvereket csak (!) eladják, de nem szállítják.²⁰⁸

Az íjászokról szóló rendelkezés keletkezése időben egybeesett a számszerű fejlődésének egy új szakaszával. A hatékonyabb fegyver megjelenése emberieségi és társadalmi szempontból sem volt közömbös. A további technikai fejlődés, így a tüzéség elterjedése is viszonylag lassan és nem túl radikálisan befolyásolja a szerzők nézeteit. Szemmel látható, hogy a háborúk igazságosságának megállapítása az az alapvető probléma, amely az erkölcsi – és jogi – ítéletalkotást az általunk vizsgált kérdésben súlyosan megnehezíti. Az a gondolat, hogy egy

²⁰⁷ Az elvet már a *Liber Sextus* előtt lásd IOANNES BASSIANUS (?), *Glossa ad Dig.* 28.2.19 v. *Adiuuandae: ed. Infortiatum. Pandectarum Iuris Ciuilis Tomus Secundus*, Apud Hugonem a Porta, Lugduni, 1556, 175b, 75–76. sor („Odia sunt restringenda, fauores ampliandi”); vö. LIEBS 163, O 7.

²⁰⁸ Vö. pl. FRANCISCUS TOLETUS (FRANCISCO DE TOLEDO): *Instructio sacerdotum in libros octo distincta*, Lib. I, c. 23, n. 3: ed. Romae, 1608, 61 („Primum dubium est, an nomine deferentium intelligantur hi, qui vendunt absque ulla delatione [...] Dico quod non, quia cum ista materia sit poenalis, verba sunt intelligenda in sua propria significatione. Vendere autem non est deferre”).

fegyver tömegesen ártatlanokat pusztító vagy egyébként különösen kegyetlen jellege visszahathat használatának erkölcsi megítélésére akkor is, ha maga a háború elvileg igazságos, vagyis annak belátása, hogy az igazságosság és jogosság aszerint is módosul, hogy az alkalmazott eszközök arányosak-e, a kérdés kánonjogi irodalmában – néhány korai magyarázó, például Goffredus Tranensis megjegyzéseitől, vagy a legnagyobbak, így Hostiensis vagy González Téllez finom megkülönböztetéseitől eltekintve – nemigen kap szerepet.

A szöveg eredeti jelentésétől fokozatosan eltávolodó, más forrásokból vett általános elvek összefüggésében új gondolatokat is hangsúlyozó, kreatív értelmezés azonban nem szakad el teljesen az eredeti megfogalmazástól. Ezért veszíti el lassan aktualitását, gyakorlati jelentőségét. Ha viszont a magyarázat teljesen elszakadna az eredeti jelentéstől, az értelmezés jogi legitimitása menne veszendőbe. A magyarázatnak, az interpretációnak ugyanis a norma általánossága és az élethelyzetek sajátossága között kell közvetítenie a tényállások minősítése céljából.²⁰⁹ A kánonjog tudósai nem rendelkeztek *ius respondendū*vel. Hitelesen, kötelező erővel maga a törvényhozó magyarázhatta a normát, vagy az, akit erre felhatalmazott.²¹⁰ Ez az 1917-es kodifikáció, majd a *Codex Iuris Canonici* 1983-as reformja után még világosabban érvényesült. A törvényt magyarázat irányelveit mindkét *Codex* a korábbi forrásokhoz kapcsolódva nevesíti,²¹¹ megemlítve köztük a törvény céljának, keletkezési körülményeinek és a törvényhozó szándékának figyelembevételét is.

²⁰⁹ Vö. POTZ, R.: *Interpretation*, in *Lexikon für Kirchen- und Staatskirchenrecht* II, 312–313.

²¹⁰ Lásd már III. Ince 1200-ban kelt levelét a kánonjog bolognai tanáraihoz („Doctoribus decretorum Bononiensibus”; POTTHAST 1107), amely IX. Gergely dekretálistgyűjteményében is szerepel. A szöveg egy pápai ügylevél magyarázatáról támadt egyetemi vitát hiteles interpretációval dönt el (X 5:39:31; ed. Friedberg II, 901–902 [„Ut igitur unde ius prodiit, interpretatio quoque procedat” – i. n. 902]). Ez a rendelkezés, számos más szöveggel együtt a CIC/1917 can. 17 § 2 forrásai közt is szerepel; vö. *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus, praefacione, fontium annotatione [...] auctus* 4.

²¹¹ CIC/1917 can. 18; vö. *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus, praefacione, fontium annotatione [...] auctus* 5; CIC can. 17.

A magyarázatban a jogi tekintéllyel rendelkező szövegekre való hivatkozás, a jogalkotó szándékának keresése, a rangos szerzők nézeteinek felvonultatása, a logikai lépések végigjárása ugyan segítette a kérdések iránti érzékenységet, ám túlzottan megterhelte a lelkiismereti eligazodást kereső hívő embert, gyóntatót vagy akár a jogalkalmazót. Ezért érezték később, a 18. század végétől egészen a 20. századig az erkölcsstan egyes művelői túl jogásziának, juridizáltak az esetek megoldását kereső kazuisztikát. Amikor II. József a szerzetesi és szeminárium könyvtárak feloszlatása során elsősorban a kazuisztikus irodalomtól akart megszabadulni, és amikor a felvilágosult és jozefinista szerzők az egyházjogot is – az Egyház belső jogalkotó szerveit részben vagy teljesen mellőzve – észérvekből kívánták levezetni, világosan tetten érhető törekvésükben a tehermentesítés szándéka. Ugyanakkor a forrásoktól való elszakadás és a különböző szintű tekintélyek figyelmen kívül hagyása éppen erkölcsi összefüggésben gyengítette is az okfejtések legitimitációját. Mindenesetre az egyházas szerzők is az új jelenségekre utalva reagálnak a körülmények megváltozására.

A kánonjogi elméletben és gyakorlatban magában is fokozódott a történelmi forrásszövegek használatának nehézsége, és egyre inkább előtérbe került a kodifikáció igénye. Ennek felelt meg az 1917-ben kiadott *Codex Iuris Canonici*, amely a vele ellentétes korábbi egyházi törvényeket – bizonyos kivételektől eltekintve – általánosságban hatályon kívül helyezte (CIC/1917 can. 6, 1°). Mint fentebb jeleztük, ugyanezt tette az összes benne nem említett büntetésekkel akkor is, ha azok nem voltak ellentétesek semmilyen rendelkezésével (CIC/1917 can. 6, 5°).

Az íjászokról és a számszeríjászokról szóló kánon eredetileg egy fajta különösen kegyetlen katonai tevékenység korlátozása volt zsinati és pápai tekintéllyel. Az akkori pápaság más vonatkozásban is egyesítő szerepet töltött be a keresztény Nyugaton. Így bizonyos mértékig nemzetközi jogi jellegű szabályok megfogalmazója, megtartásuk felügyelője lehetett. A magyarázat pedig nem csupán mélyebb elvi kérdéseket vetett fel a szöveg kapcsán, hanem az évszázadok hosszú során át ébren is tartotta az emberiség szempontját.

Erdy János
Bochtovich Ruffözse

Wenzel Gusztáv

Jábiar Gabon
Nagy János

Terintetes Nagygyűlés! Arany János

Minia felemelő szabályainak 32. §-a egy szót:
Mindem sijnomán választott tag, a külső kövétel
lével, osztályába tartozó dolgotat felolvasásával,
vagy személyes meg nem jelenhetős esetén beüldé
sével, legfeljebb egy év alatt sörét foglat; külsőben meg
választása meg nem működően:

Teketűt esetet, melyekben kivált vidéken la
kor gátolhatuak a határidőt megtartani: de hallga
tag elűzni e szabály meg nem tartatását, amlyet
tesz, mint örves szabályzatunkat erőlkönet terintese
át kövételre ügyelne figyelmezteti minia J. Aradim
át sörőségteleu.
Judithányba koratit tehát, hogy egyelőre a
kötött s söré foglatás által meg nem
hát kövételre, az 186
köttesen, je

...mállo szabályainak 32. és 33. cikkében
...journau választott tag, a hitközség kivétel
...tályába tartozó dolgokat felolvasásában
...helyes meg nem jellemezés esetén beüldöz
...felelő egy év alatt szét foglalt; hitközség meg
...meg nem jellemezés.
...lehetőség szerint, melyekben azaz a kivétel
...töltötták a hitközség tagjai, de a hitközség
...szabály meg nem tartását azaz a
...mint önszabály meg nem tartását a hitközség
...szabályaitól eltekintve a hitközség
...figyelembe véve a hitközség
...részletlen.
...indoklásba hozakirtek, hogy egyelőre
...választott a szétfoglalt által meg nem
...tagok közül a hitközség kivétel, az 1861.
...választott a hitközség kivétel, az 1861.
...pedig a hitközség kivétel, az 1861.
...időnként tartás végett az újban választottakat,
...meg szét nem foglalt, a szétfoglalt fel nem
...
853
1865
B. Kencsény László
Köztársaság Lisszly
Johann Frank
...

jan. 26. 1865
Balla J. Mór
Lajos J. Béni
Kollár Ernő

9 789635 087198